

OLEG V. ΚΗΛΕΒΝΙΟΥΚ

ΣΤΑΛΙΝ

ΜΙΑ ΝΕΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

OLEG V. KHLEVNIUK

ΣΤΑΛΙΝ

Μια νέα βιογραφία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Πέτρος Γεωργίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
<i>Οι έδρες της εξουσίας του Στάλιν</i>	21
1. ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	31
<i>Τα προπύργια της εξουσίας του Στάλιν.</i>	57
2. ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝ	68
<i>Ένας κόσμος ανάγνωσης και περισυλλογής</i>	128
3. Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	137
<i>Ταραχή στον στενό κύκλο</i>	187
4. ΤΡΟΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΕΙΜΕΝΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ	197
<i>Ασθενής υπ' αριθμόν 1.</i>	244
5. Ο ΣΤΑΛΙΝ ΣΕ ΠΟΛΕΜΟ	255
<i>Οικογένεια</i>	317
6. Ο ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ	330
<i>Η δικτατορία καταρρέει.</i>	389
Η ΚΗΔΕΙΑ: Ο ΒΟΖΝΤ, ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ Ο ΛΑΟΣ	397
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	415
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	473
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	475

Εισαγωγή

Εδώ και πάνω από δύο δεκαετίες μελετώ αυτό τον άνθρωπο και τα αίτια και τη λογική των πράξεών του, οι οποίες επηρέασαν αρνητικά ή και κατέστρεψαν ολοκληρωτικά εκατομμύρια κι εκατομμύρια ζωές. Η ενασχόλησή μου αυτή είναι αγχωτική και ψυχοφθόρα, αλλά πρόκειται για το επάγγελμά μου. Τα τελευταία χρόνια οι παράδοξες μεταστροφές της πρόσφατης ρωσικής ιστορίας, η μεγάλης κλίμακας δηλητηρίαση των συνειδήσεων με μύθους περί ενός «εναλλακτικού» Στάλιν –του οποίου η ηγετική καθοδήγηση προβάλλεται ως πρότυπο αποτελεσματικότητας και παράδειγμα προς μίμηση– έχουν προσδώσει στην έρευνά μου μια σημασία ευρύτερη από την επιστημονική.

Η βιβλιογραφία γύρω από τον Στάλιν και την εποχή του είναι κυριολεκτικά απέραντη. Ακόμη και μελετητές του σταλινισμού ομολογούν χωρίς περιστροφές ότι δεν έχουν άποψη ούτε για τη μισή. Μέσα σε αυτή την απεραντοσύνη, η σοβαρή, σχολαστικά τεκμηριωμένη έρευνα συνυπάρχει με κείμενα που γράφονται στο πόδι, με βάση ανέκδοτα, φήμες και μυθεύματα. Τα δύο στρατόπεδα, η ιστορική επιστημοσύνη και η ασυνάρτητη (συνήθως φιλοσταλινική) επιπολαιότητα, σπάνια συναντιούνται κι έχουν προ πολλού εγκαταλείψει την ιδέα της συμφιλίωσης.

Οι επιστημονικές βιογραφίες του Στάλιν έχουν διανύσει τα ίδια στάδια με την ιστοριογραφία για τη σοβιετική περίοδο συνολικά. Τρέφω βαθιά εκτίμηση για κάποια κλασικά έργα που γράφτηκαν σε εποχές κατά τις οποίες τα σοβιετικά αρχεία ήταν εντελώς απροσπέλαστα. Δύο συγγραφείς που ξεχωρίζουν είναι ο Άνταμ Ούλαμ και ο Ρόμπερτ Τάκερ.¹ Τη δεκαετία του 1970 οι ιστορικοί της σταλινικής περιόδου έμοιαζαν με μελετητές της αρχαιότητας: Γνώριζαν λίγο πολύ απέξω κι ανακατωτά τα λιγοστά διαθέσιμα τεκμήρια και αυτοβιογραφικά κείμενα και είχαν μικρή δυνατότητα να αυξήσουν τον αριθμό τους. Αυτή η ανεπάρκεια τεκμηρίων ενθάρρυνε την ενδελεχή μελέτη των υφιστάμενων πηγών και τις εκλεπτυσμένες διατυπώσεις εύλογων εικασιών. Η κατάσταση έμελλε να αλλάξει με τον αρχαιολογικό κατακλυσμό των αρχών της δεκαετίας

του 1990, και μας πήρε κάμποσο καιρό να αναδυθούμε στην επιφάνεια. Τα νέα έργα που εμφανίστηκαν χάρη στη μελέτη του εν λόγω αρχειακού υλικού –επιστημονικές βιογραφίες του Στάλιν καθώς και άλλες έρευνες για το συγκεκριμένο πρόσωπο και το πολιτικό του σύστημα– σηματοδοτούν το γεγονός ότι οι ιστορικοί έχουν αρχίσει να αντεπεξέρχονται στην πλημμύρα.²

Το άνοιγμα των αρχείων οδήγησε και στην εμφάνιση ενός νέου είδους βιογραφίας του Στάλιν, το οποίο θα μπορούσε κανείς να ονομάσει «αρχειακό αφήγημα». Στους σκαπανείς του συγκαταλέγονται ο Ντμίτρι Βολκογκόνοφ, πρώην πιστό μέλος του κόμματος, ο οποίος έγινε κινητήρια δύναμη της περεστρόικα, και ο Ρώσος θεατρικός συγγραφέας Έντβαρντ Ρατζίνσκι. Το εν λόγω είδος δίνει προτεραιότητα στις προσωπικές μαρτυρίες έναντι των «ξερών» στατιστικών ή της ανίχνευσης διοικητικών εγγράφων, και στις θελκτικές διηγήσεις έναντι της ενδελεχούς έρευνας και της ανασύστασης του ιστορικού πλαισίου. Μεγάλη μερίδα αναγνωστών έχει διαμορφώσει την εικόνα της για τον Στάλιν με βάση αυτό το είδος βιογραφίας.

Ένας από τους πιο επιτυχημένους Δυτικούς συγγραφείς που εργάζονται για να ικανοποιήσουν τη δίψα του κοινού για νέες λεπτομέρειες γύρω από την εποχή του Στάλιν είναι ο Σάιμον Σίμπαγκ Μοντεφιόρε. Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της μεθόδου του αποτελεί η παραπομπή σε ευρύ φάσμα πηγών, όχι μόνο αυτοβιογραφικών κειμένων και συνεντεύξεων, αλλά και αρχείων. Ο Μοντεφιόρε ακολουθεί ένα είδος μέσης οδού, πασχίζοντας να ενσταλάξει κάποια επιστημονική πειθαρχία στο είδος του «αρχειακού αφηγήματος» και ταυτόχρονα να παραγάγει ευκολοδιάβαστη ιστορία που να μπορεί να προσελκύσει ένα ευρύτερο κοινό απ' ό,τι τα κατεξοχήν εμβριθή συγγράμματα.³

Στη σημερινή Ρωσία, από την άλλη μεριά, η εικόνα του Στάλιν διαμορφώνεται κυρίως από ψευδοεπιστημονικά έργα υπεράσπισής του. Ένα εξαιρετικά ποικίλο φάσμα συγγραφέων, ο καθένας με τα δικά του κίνητρα, συνεισφέρουν στη σταλινική μυθολογία. Οι περισσότεροι από αυτούς τους συγγραφείς αναμειγνύουν μια έλλειψη ακόμη και των πιο στοιχειωδών γνώσεων με μια προθυμία διατύπωσης τολμηρών ισχυρισμών. Κατά κανόνα τα κείμενά τους είτε παραπέμπουν σε πλαστές πηγές είτε παρερμηνεύουν πραγματικές. Ο αντίκτυπος αυτής της σφοδρής ιδεολογικής επίθεσης στις συνειδήσεις των αναγνωστών εντείνεται από τις τρέχουσες περιστάσεις της ρωσικής ζωής, η οποία μαστιάζεται μεταξύ άλλων από οργιάζουσα διαφθορά και εξωφρενικές κοινωνικές ανισότητες. Όταν οι άνθρωποι απορρίπτουν το παρόν τείνουν να εξιδανικεύουν το παρελθόν.

Οι απολογητές του Στάλιν δεν προσπαθούν πια, όπως έκαναν άλλοτε, να αρνηθούν τα εγκλήματα του καθεστώτος του, αλλά καταφεύγουν σε πιο διακριτικές αναθεωρήσεις της ιστορίας. Σύμφωνα με τις δικές τους εκδοχές των

γεγονότων, τη μαζική καταστολή την υποκινούσαν χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι, όπως αρχηγοί της μυστικής αστυνομίας και γραμματείς των κατά τόπους κομματικών επιτροπών, οι οποίοι, υποτίθεται, απέκρυπταν τις ενέργειές τους από τον Στάλιν. Οι πιο κυνικοί σταλινικοί ακολουθούν διαφορετική τακτική, υποστηρίζοντας την άποψη ότι ο Μεγάλος Τρόμος ήταν δίκαιος και ότι τα εκατομμύρια θύματα του Στάλιν ήταν πραγματικά «εχθροί του λαού».

Πολλοί Ρώσοι σταλινικοί το βρίσκουν βολικό να βασίζονται σε θεωρίες διαφόρων Δυτικών ιστορικών σύμφωνα με τις οποίες ο Μεγάλος Τρόμος προέκυψε αυθόρμητα και ο Στάλιν ήταν αφενός άμοιρος ευθυνών για τα όσα συνέβησαν, και αφετέρου ένας πολύ πιο «συνηθισμένος» πολιτικός ηγέτης απ' ό,τι συνήθως θεωρείται. Ασφαλώς δεν έχω πρόθεση να κατηγορήσω τους Δυτικούς συναδέλφους μου για υποδαύλιση μιας νέας σταλινοποίησης. Δεν έχουν μεγαλύτερη ευθύνη για τις πολιτικές μάχες στη σημερινή Ρωσία απ' ό,τι είχε ο Μαρξ για την μπολσεβίκικη επανάσταση. Ωστόσο καλό είναι να έχουμε κατά νου ότι τα λόγια μας μπορεί να αποκτήσουν αλλόκοτες αντηχήσεις.

Ένας ευρέως διαδεδομένος τρόπος υπεράσπισης του Στάλιν στους κύκλους της πολιτικής και της διανοήσης στη Ρωσία είναι η ιδέα του «εκσυγχρονιστικού σταλινισμού». Αυτή η ιδεολογία τυπικά αναγνωρίζει τα αμέτρητα θύματα του Μεγάλου Τρόμου και το υψηλό τίμημα που είχε η στρατηγική του «Μεγάλου Άλματος», ωστόσο βλέπει τον σταλινισμό ως το φυσικό και αναπόφευκτο μέσο που κάλυψε την ανάγκη του εκσυγχρονισμού και της πολεμικής προπαρασκευής. Διαπιστώνουμε σε αυτές τις θέσεις προκαταλήψεις που είναι βαθιά ριζωμένες στη ρωσική κοινωνική συνείδηση – τα συμφέροντα του κράτους έχουν απόλυτη προτεραιότητα, το άτομο είναι ασήμαντο, ο ρους της ιστορίας διέπεται από ανώτερους νόμους. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, ο Στάλιν ήταν η έκφραση μιας αντικειμενικής ιστορικής ανάγκης. Οι μέθοδοί του υπήρξαν ατυχείς, όμως ήταν αναγκαίες και αποτελεσματικές. Επιπλέον ο τροχός της ιστορίας αναπόφευκτα ραντίζεται με αίμα.

Θα ήταν λάθος να αρνηθεί κανείς ότι τα «μακρά κύματα» της ρωσικής ιστορίας συντέλεσαν στη διάνοιξη του δρόμου προς τον μπολσεβικισμό και τον σταλινισμό. Το ισχυρό κράτος με τις αυταρχικές παραδόσεις, η ασθενική ιδιωτική ιδιοκτησία, η θεσμικά αναιμική κοινωνία των πολιτών και η κολοσσιαία έκταση μιας αποικιοκρατικής δύναμης που παρείχε τη δυνατότητα, μεταξύ άλλων, για τη δημιουργία του Αρχιπελάγους Γκουλάκ, όλα αυτά έστρωσαν τον δρόμο προς το σταλινικό σύστημα. Ωστόσο το να αναγάγει κανείς αυτούς τους παράγοντες σε ένα είδος «ρωσικού πεπρωμένου» οδηγεί στην αδιέξοδη θεωρία του «αναπόδραστου σταλινισμού». Οι θιασώτες αυτής της θεωρίας δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τα πραγματικά γεγονότα, αλλά προτιμούν να ανακυκλώνουν τις σταλινικές ερμηνείες της σοβιετικής ιστορίας, ενίοτε με μια κά-

ποια φρέσκια οπτική, συχνότερα χωρίς. Απορρίπτουν χωρίς δεύτερη σκέψη κάθε συζήτηση για το τίμημα των κοινωνικών μετασχηματισμών και των πολεμικών νικών, για τυχόν εναλλακτικές οδούς και για τον ρόλο του δικτάτορα. Εθελουφλούν μπροστά στο γεγονός ότι ο ίδιος ο Στάλιν, οσάκις έφερνε τα πράγματα στο μη περαιτέρω, δημιουργώντας οξείες κρίσεις και ολέθριες καταστάσεις, αναγκαζόταν να κάνει πιο ήπιες τις πολιτικές του, κάτι που δείχνει ότι, ακόμη και στο πλαίσιο του σταλινισμού, υπήρχαν πολλές οδοί προς την εκβιομηχάνιση. Δεν προσπαθούν καν να εξηγήσουν πώς υπηρέτησαν τους σκοπούς του εκσυγχρονισμού οι εκτελέσεις εκατομμυρίων ανθρώπων – 700.000 μόνο την περίοδο 1937-1938. Γενικά η θεωρία του εκσυγχρονιστικού σταλινισμού δε συνιστά σοβαρή απόπειρα να εξακριβωθεί πόσο αποτελεσματικό υπήρξε το σταλινικό σύστημα ή να αποτιμηθεί ο ρόλος του ίδιου του Στάλιν στην ανάπτυξη της ΕΣΣΔ από τη δεκαετία του 1920 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950.

Η αναγωγή της ιστορίας στην ιστορική αναγκαιότητα αποτελεί τον λιγότερο δημιουργικό τρόπο παρουσίασης του παρελθόντος. Οι ιστορικοί οφείλουν να επικεντρώνονται όχι σε σχηματοποιήσεις και σε πολιτικές εικοτολογίες, αλλά σε αδιάσειστα γεγονότα. Η μελέτη των εγγράφων καθιστά έκδηλη την πολύπλοκη αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αντικειμενικούς παράγοντες και σε προσωπικότητες, ή ανάμεσα σε επαναλαμβανόμενα μοτίβα και σε τυχαία συμβάντα. Στο πλαίσιο μιας δικτατορίας, ο ρόλος που παίζουν οι προσωπικές προτιμήσεις, οι προκαταλήψεις και οι εμμονές του δικτάτορα γίνεται ιδιαίτερα μεγάλος. Δεν είναι άραγε η βιογραφία η καλύτερη μέθοδος για να λυθεί αυτό το κουβάρι προβλημάτων;

Η βιογραφία αποτελεί ένα μοναδικό είδος έρευνας που μπορεί, στη μια ακραία εκδοχή του, να συρρικνωθεί στα επουσιώδη στοιχεία του ιστορικού πλαισίου ή, στην άλλη, να διογκωθεί με μυθιστορηματικές λεπτομέρειες της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Το ιστορικό πλαίσιο χωρίς ψυχή και η ψυχή χωρίς ιστορικό πλαίσιο – αυτές είναι οι δύο παγίδες που πρέπει να αποφύγει ο βιογράφος. Είδα λοιπόν ως πρόκληση τη μέση οδό. Στην πορεία κατάλαβα πως ήταν απλά ανέφικτο να στριμωχτεί σε αυτό το βιβλίο ακόμη και μια εν παρόδω αναφορά σε κάθε σημαντικό επεισόδιο ή πτυχή της σταλινικής περιόδου. Έπρεπε αναγκαστικά να επιλέξω ποια φαινόμενα και τάσεις άξιζαν να συμπεριληφθούν στο βιβλίο, προτιμώντας τα πιο χαρακτηριστικά γεγονότα και περιστάσεις, προκειμένου να παρουσιάσω τον Στάλιν, την εποχή του και το σύστημα που φέρει το όνομά του με τη μέγιστη διαύγεια και παραστατικότητα. Αυτή την επιλεκτικότητα κατέστησε ακόμη πιο αναγκαία η εμφάνιση τα τελευταία είκοσι χρόνια τόσων πολλών νέων πηγών που ρίχνουν φως στον Στάλιν και στην περιόδό του. Είναι σκόπιμη μια σύντομη αναφορά σε αυτές τις πηγές.

Πρώτον, το άνοιγμα των κρατικών αρχείων μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης παρέχει τη δυνατότητα στους ιστορικούς να συμβουλευονται τα αρχικά, πρωτότυπα έγγραφα, ενώ στο παρελθόν ήταν αναγκασμένοι να επιδίδονται σε «ανασκαφές» προκειμένου να διαπερνούν τα παραμορφωτικά στρώματα που συσώρευαν πάνω σε αυτά οι διάφορες επίσημες εκδόσεις. Ένα καλό παράδειγμα αποτελούν τα συγγραφικά έργα και οι λόγοι του ίδιου του Στάλιν. Τα περισσότερα δημοσιεύθηκαν κατά τη διάρκεια της ζωής του, αλλά τώρα έχουμε τη δυνατότητα να εξετάσουμε τα πρωτότυπα και να αντιπαραβάλουμε αυτά που γράφτηκαν ή ειπώθηκαν στην πραγματικότητα με τις μετέπειτα επιμελημένες εκδοχές τους. Επιπλέον το σώμα των δημοσιευμένων λόγων του Στάλιν μπορεί τώρα να εμπλουτιστεί με τους λόγους που δεν εμφανίστηκαν σε έντυπη μορφή. Στα πιο σημαντικά τεκμήρια συγκαταλέγονται έγγραφα που εκδόθηκαν από κυβερνητικά σώματα στα οποία προήδρευε ο ίδιος ο Στάλιν, όπως τα πρωτόκολλα και τα στενογραφημένα πρακτικά των συνεδριάσεων του Πολίτμπιρο [Πολιτικό Γραφείο] και τα διατάγματα της Κρατικής Επιτροπής Άμυνας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αυτά τα άχαρα γραφειοκρατικά έγγραφα είναι τρομερά σημαντικά για την κατανόηση της προσωπικότητας και της ζωής του Στάλιν. Συνιστούσαν τα εργαλεία με τα οποία ο δικτάτορας ασκούσε την εξουσία του, και ένα τεράστιο κομμάτι από τον χρόνο του ήταν αφιερωμένο ακριβώς σε αυτά. Πολλές επίσημες αποφάσεις φέρουν ίχνη εκτεταμένων παρεμβάσεων από τον ίδιο κατά τη διαμόρφωσή τους.

Ωστόσο αυτές καθαυτές οι διαταγές που εκδόθηκαν επί Στάλιν προσφέρουν μόνο μια μερική εικόνα. Ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετούσαν; Ποια ήταν η λογική και τα κίνητρα πίσω από τις ντιρεκτίβες του; Πολύ πιο αποκαλυπτική είναι η περιοδική αλληλογραφία του Στάλιν με τους συναδέλφους του στο Πολίτμπιρο, με την οποία καθοδηγούσε την υπόλοιπη ηγεσία, που βρισκόταν στη Μόσχα, κυρίως όταν ο ίδιος έλειπε σε διακοπές. Ο όγκος αυτής της αλληλογραφίας ήταν μεγαλύτερος τη δεκαετία του 1920 και το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930, δηλαδή προτού η Ρωσία αποκτήσει αξιόπιστο τηλεφωνικό δίκτυο. Αυτό το γεγονός αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα του πώς η βραδυκίνητη τεχνολογική πρόοδος μπορεί να αποδειχτεί σύμμαχος του ιστορικού. Μετά τον πόλεμο η τηλεφωνική επικοινωνία έγινε πιο αξιόπιστη, και ο Στάλιν, με καλά εδραιωμένη πλέον την εξουσία του, ένιωθε λιγότερο την ανάγκη να ανταλλάσσει λεπτομερείς επιστολές με τους υφισταμένους του. Οι κοφτές ντιρεκτίβες αρκούσαν. Οι επιστολές του Στάλιν, παρά την αποσπασματική φύση τους, συνιστούν ένα σημαντικό σώμα τεκμηρίων και γοητευτικό ανάγνωσμα. Αποτελούν τις πιο ειλικρινείς μαρτυρίες για τις μέλλουσες γενιές.⁴

Οι ιστορικοί έχουν καταφέρει να σταχυολογήσουν πολλές σημαντικές πληροφορίες από τα ημερολόγια επισκεπτών στο γραφείο του Στάλιν στο Κρεμλί-

νο.⁵ Αυτά τα αρχεία περιέχουν τα ονόματα των επισκεπτών και τους χρόνους προσέλευσης και αποχώρησής τους, ρίχνοντας έτσι φως στον τρόπο εργασίας του Στάλιν. Η μελέτη τους σε συνδυασμό με άλλες πηγές (όπως αυτοβιογραφικά κείμενα ή τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Πολίτμπιρο) προσφέρει σημαντικά στοιχεία για τις περιστάσεις που πλαισίωσαν τη λήψη διαφόρων αποφάσεων. Και πάλι όμως, όπως η αλληλογραφία του Στάλιν, αυτά τα ημερολόγια αφορούν μόνο ένα μέρος της δραστηριότητας του δικτάτορα. Ο Στάλιν, εκτός από το γραφείο του στο Κρεμλίνο, εργαζόταν περιστασιακά και στο γραφείο του στην έδρα της Κεντρικής Επιτροπής στην πλατεία Στάραγια, ενώ επίσης δεχόταν επισκέπτες στο διαμέρισμά του στο Κρεμλίνο, καθώς και στις πολυάριθμες ντάτσες του στα περίχωρα της Μόσχας και στον νότο. Γνωρίζουμε ότι η υπηρεσία που ήταν επιφορτισμένη με τη φρούρηση των Σοβιετικών ηγετών κατέγραφε τις επισκέψεις στο διαμέρισμα του Στάλιν στο Κρεμλίνο, ωστόσο ακόμη δεν έχει δοθεί πρόσβαση στους ερευνητές σε αυτό το αρχείο.⁶ Δεν έχουμε ενδείξεις για την ύπαρξη ανάλογων αρχείων όσον αφορά το γραφείο στην Κεντρική Επιτροπή ή στις ντάτσες.

Τα ημερολόγια επισκεπτών τηρούνταν από τη γραμματεία και τη φρουρά του Στάλιν. Πιθανόν αυτές οι υπηρεσίες κρατούσαν επίσης, για τους δικούς τους σκοπούς, αρχείο μετακινήσεων του Στάλιν καθώς και αρχείο συμβάντων με τις αναφορές του προσωπικού ασφαλείας ανά βάρδια. Εννοείται ότι αυτές οι πληροφορίες θα είχαν τεράστια αξία για τους βιογράφους του Στάλιν. Προς το παρόν δε διαθέτουμε κανένα αξιόπιστο στοιχείο ότι υπάρχουν τέτοια αρχεία.

Η αλληλογραφία του Στάλιν και το ημερολόγιο επισκεπτών στο γραφείο του Κρεμλίνου ανήκουν στο προσωπικό του αρχείο, το οποίο συγκροτήθηκε υπό την άμεση επίβλεψη του ιδίου και φανερώνει μια μέριμνα για την υστεροφημία του. Πολλά έγγραφα από αυτή τη συλλογή φέρουν τη σημείωση «Αρχείο μου» ή «Προσωπικό αρχείο». Σημαντική προσθήκη στο προσωπικό αρχείο αποτελεί μια συλλογή από τεκμήρια ποικίλης προέλευσης. Αυτή η συλλογή, που περιλαμβάνει βιβλία από τη βιβλιοθήκη του Στάλιν με δικές του σημειώσεις, συγκεντρώθηκε στο Κεντρικό Αρχείο του Κόμματος. Σήμερα τα δύο αυτά σύνολα τεκμηρίων έχουν ενοποιηθεί στη Συλλογή Στάλιν του Ρωσικού Κρατικού Αρχείου Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας (το οποίο διαδέχτηκε και εμπεριέχει το Κεντρικό Αρχείο του Κόμματος),⁷ μια βασική πηγή γνώσης γύρω από τον Στάλιν που πλέον χρησιμοποιείται ευρέως από τους ιστορικούς.

Ωστόσο η Συλλογή Στάλιν, παρά τη σπουδαιότητά της, χαρακτηρίζεται από σοβαρές ανεπάρκειες. Προσφέρει μόνο περιορισμένη γνώση γύρω από τον *modus vivendi* και τον *modus operandi* του Στάλιν. Το κύριο μειονέκτημά της είναι η απουσία μεγάλου μέρους του τεράστιου όγκου εγγράφων που έφταναν στο γραφείο του Στάλιν σε καθημερινή βάση – χιλιάδες και χιλιάδες επι-

στολές, στατιστικές εκθέσεις, διπλωματικά έγγραφα κι εκθέσεις και υπομνήματα από τις διάφορες υπηρεσίες κρατικής ασφάλειας. Η έλλειψη πρόσβασης σε αυτά τα έγγραφα εμποδίζει την προσπάθεια των ιστορικών να εκτιμήσουν επαρκώς το πόσο καλά πληροφορημένος ήταν ο Στάλιν, τι γνώριζε γύρω από τα εκάστοτε ζητήματα, και άρα να κατανοήσουν τη λογική των ενεργειών του. Τα έγγραφα που θα παρείχαν τη δυνατότητα απόκτησης τέτοιων γνώσεων δεν έχουν χαθεί. Βρίσκονται στο Προεδρικό Αρχείο της Ρωσικής Ομοσπονδίας (το πρώην Αρχείο του Πολίτμπιρο), ταξινομημένα «θεματικά».⁸ Κατά τη διάρκεια της συγγραφής του παρόντος βιβλίου κατέστη δυνατό να εξετάσω ορισμένα από αυτά. Προς το παρόν το Προεδρικό Αρχείο δεν παρέχει τη δυνατότητα συστηματικής επιστημονικής μελέτης. Πάντως και μόνο το γεγονός ότι αυτά τα έγγραφα υπάρχουν μας επιτρέπει να ελπίζουμε. Η ιστορία της Ρωσίας υποδηλώνει ότι αργά ή γρήγορα το αρχείο θα ανοίξει.

Οι πιο δελεαστικές πηγές για τους βιογράφους είναι πάντοτε τα ημερολόγια και οι αυτοβιογραφίες. Αυτά τα είδη κειμένων παρέχουν μια τρισδιάστατη εικόνα των ανθρώπων και των γεγονότων που είναι δύσκολο να σχηματιστεί με βάση τα επίσημα έγγραφα. Τέτοιες περιγραφές από πρώτο χέρι επιτρέπουν στους βιογράφους να εμπλουτίσουν τα έργα τους με καθηλωτικές λεπτομέρειες. Ωστόσο οι ιστορικοί γνωρίζουν καλά τα μειονεκτήματα τέτοιων πηγών: Οι συγγραφείς αυτοβιογραφικών κειμένων, ακόμη και οι ειλικρινείς, σπανίως είναι αμερόληπτοι και συχνά μπερδεύουν γεγονότα και ημερομηνίες ή απλά ψεύδονται. Αυτό αποτελεί μεγαλύτερο πρόβλημα όσον αφορά τη σοβιετική περίοδο. Απ' όσο γνωρίζουμε, κανένα μέλος του στενού κύκλου του Στάλιν δεν κρατούσε ημερολόγιο, κι έτσι δε διαθέτουμε το είδος λεπτομερούς ιστορικής πηγής που αποτέλεσαν τα διάσημα ημερολόγια του Γκαίμπελς για τους βιογράφους του Χίτλερ. Η κατάσταση όσον αφορά τα αυτοβιογραφικά κείμενα δεν είναι πολύ καλύτερη. Μόνο δύο άνθρωποι από τον στενό κύκλο του Στάλιν άφησαν λεπτομερή απομνημονεύματα – ο Νικίτα Χρουστσόφ και ο Αναστάς Μικογιάν.⁹ Αυτά τα έργα συνιστούν μείζονες συνεισφορές στην ιστορική έρευνα, ωστόσο και οι δύο άντρες σιωπούν αναφορικά με σημαντικά ζητήματα (όπως η συμμετοχή τους στη μαζική καταστολή), ενώ πολλά πράγματα απλά δεν τα γνώριζαν. Στον στενό κύκλο του Στάλιν υπήρχε ένας αυστηρός κανόνας: Καθένας γνώριζε μόνο ό,τι χρειαζόταν για την αποτελεσματική εκτέλεση των καθηκόντων του. Στην περίπτωση του Μικογιάν, τα απομνημονεύματά του παραποιήθηκαν εν μέρει από τον γιο του, ο οποίος προετοίμασε το χειρόγραφο για την έκδοση. Ο γιος Μικογιάν, αυθαίρετα και χωρίς τις συνήθεις διευκρινίσεις, απλά εισήγαγε τις δικές του προσθήκες και αναθεωρήσεις στο υπαγορευμένο κείμενο, υποτίθεται με βάση μετέπειτα διηγήσεις του πατέρα του.¹⁰

Διαθέτουμε επίσης αυτοβιογραφικά κείμενα από Σοβιετικούς και ξένους αξιωματούχους και άλλες εξέχουσες προσωπικότητες που είχαν κάποια –συνήθως εξαιρετικά περιορισμένη– αλληλεπίδραση με τον Στάλιν. Αυτά τα έργα δεν παρέχουν πολλές πληροφορίες για τη ζωή του. Επιπλέον πολλά απομνημονεύματα (π.χ. από τους στρατάρχες του Κόκκινου Στρατού) δημοσιεύθηκαν κατά τη διάρκεια της σοβιετικής περιόδου και κατά συνέπεια υπέστησαν λογοκρισία (και αυτολογοκρισία). Μετά την πτώση της ΕΣΣΔ πολλοί άλλοι άνθρωποι των οποίων οι δρόμοι είχαν διασταυρωθεί με αυτόν του Στάλιν αποφάσισαν να μιλήσουν δημόσια. Η ελευθερία πυροδότησε μια έκρηξη απομνημονευμάτων από τα παιδιά και τους συγγενείς των ηγετών της σταλινικής περιόδου.¹¹ Αυτή η «φιλολογία των παιδιών», όπως τόσο εύστοχα ονόμασε το συγκεκριμένο είδος η Ρωσίδα ιστορικός Ελένα Ζούμπκοβα, στόχευε κατά κύριο λόγο στο οικονομικό όφελος και διέπεται από ένα πάθος αυτοδικαίωσης, με το αποτέλεσμα να αποβαίνει πραγματικά παιδαριώδες.¹² Πολλοί συγγενείς του Στάλιν και των συντρόφων του επινόησαν παραμύθια και μυθολογήματα, αναμειγνύοντας προσωπικές εντυπώσεις και αποκυήματα της φαντασίας τους. Οι αφελείς πολιτικές διακηρύξεις αυτών των απογόνων δείχνουν ότι σχεδόν δεν είχαν την παραμικρή ιδέα γύρω από τη δράση των πατέρων τους. Ανυπόστατες πληροφορίες, φήμες και κουτσομπολιό έχουν την τιμητική τους σε αυτά τα κείμενα. Πρωτίστως εμπόδισε αυτή τη φιλολογία να έχει την αξία που θα μπορούσε να έχει το γεγονός ότι οι υφιστάμενοι του Στάλιν διακατέχονταν από μια εμμονή με την αυστηρή τήρηση μυστικότητας. Ζούσαν υπό την αδιάλειπτη παρακολούθηση της μυστικής αστυνομίας και τον διαρκή φόβο μήπως παρασυρθούν σε κάποιο πολιτικά μοιραίο γλωσσικό ολίσθημα. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς θα μπορούσαν να είναι ειλικρινείς στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Θα διακινδύνευαν να πληρώσουν ένα πολύ υψηλό τίμημα.

Στο παρόν βιβλίο έκανα περιορισμένη χρήση αυτοβιογραφικών κειμένων, παρά το γεγονός ότι πολλά από αυτά περιέχουν γοητευτικές περιγραφές και ανέκδοτα που οι αναγνώστες θα έβρισκαν ασφαλώς ενδιαφέροντα. Με γνώμονα τους πιο βασικούς κανόνες ελέγχου της εγκυρότητας των πηγών, κατέβαλα κάθε δυνατή προσπάθεια να αντιπαραβάλω τις αυτοβιογραφικές περιγραφές με άλλα τεκμήρια, πρωτίστως αρχειακά. Τα αυτοβιογραφικά έργα που κατά κανόνα περνούσαν τη δοκιμασία αυτής της αντιπαραβολής τα αντιμετώπιζα ως επαρκώς αξιόπιστα. Από την άλλη μεριά, όταν διαπίστωνα πολυάριθμα λάθη και κατάφωρα μυθεύματα, θεωρούσα τα κείμενα γενικά αναξιόπιστα, ακόμη και αν κάποιοι ισχυρισμοί τους άντεχαν στη βάσανο άλλων πηγών. Ορισμένα απομνημονεύματα μπήκαν στη μαύρη λίστα μου. Δεν καταδικάζω όσους τυχόν παραπέμπουν σε αυτά, ωστόσο εγώ δε θα το κάνω ποτέ.

Σε τελική ανάλυση πάντως ένας ιστορικός που επιχειρεί να συνθέσει μια

βιογραφία του Στάλιν βρίσκεται σε σχετικά πλεονεκτική θέση. Η αφθονία των αρχειακών εγγράφων και γενικά των σχετικών τεκμηρίων προσφέρει ευκαιρίες για μακροχρόνια, εντατική και (μακάρι) γόνιμη εργασία. Τα σημαντικά κενά στις πηγές και η αδυναμία πρόσβασης σε πολλά τεκμήρια συνιστούν απογοητευτικά εμπόδια· παρ' όλα αυτά είναι πλέον εφικτό να γράψει κανείς μια αυθεντικά νέα βιογραφία του Στάλιν, δεδομένου ότι αρχειακό υλικό που κατέστη προσπελάσιμο τα τελευταία χρόνια έχει αναγκαστικά μεταβάλει τις γνώσεις μας τόσο για τον άντρα όσο και για την εποχή του.

Εν κατακλείδι, θα ήθελα να προσθέσω λίγα λόγια σχετικά με το μέγεθος και τη δομή αυτής της βιογραφίας. Περιορισμοί στο πρώτο ενέπνευσαν καινοτομίες στη δεύτερη. Οι εξαντλητικές λεπτομέρειες έπρεπε να αποκλειστούν. Επίσης έπρεπε να συμπεριληφθούν όσο το δυνατόν λιγότερες παραπομπές και σημειώσεις, οπότε δόθηκε προτεραιότητα σε όσες αφορούν άμεσα τα παραθέματα, τους αριθμούς και τα γεγονότα. Σε καμία περίπτωση δεν αναφέρονται όλα τα αξιόλογα έργα συναδέλφων μου, και ζητώ συγγνώμη γι' αυτό. Τέτοιοι περιορισμοί με κάνουν να αμφιταλαντεύομαι. Αφενός λυπάμαι για την παράλειψη πολλών σημαντικών γεγονότων και παραθεμάτων, αφετέρου χαίρομαι για τον αναγνώστη. Ξέρω πώς είναι να ατενίζεις μελαγχολικά στοίβες χοντρών τόμων, κυριευμένος από τον καημό της αδυναμίας να αντεπεξέλθεις στον όγκο τους.

Ένα άλλο γνώρισμα του βιβλίου που πιστεύω ότι θα διευκολύνει την ανάγνωση, πέρα από το μεσαίο μέγεθος, είναι η δομή του. Μια συμβατική διαδοχή κεφαλαίων με βάση τη χρονολογική σειρά των γεγονότων δεν προσφερόταν για την παρουσίαση των δύο μεμονωμένων και αλληλένδετων στιβάδων της βιογραφίας του Στάλιν – της αλληλουχίας των γεγονότων του βίου του και των μειζόνων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και της δικτατορίας του. Αυτή η δυσκολία οδήγησε στην ιδέα των δύο εναλλασσόμενων αφηγήσεων, σε ένα είδος κειμενικής ματριόσκα ή μπάμπουσκα. Η μία εννοιολογική αλυσίδα εξετάζει την προσωπικότητα και το σύστημα διακυβέρνησης του Στάλιν με φόντο τις τελευταίες του μέρες. Η άλλη, πιο συμβατικά χρονολογική, διανύει με τη σειρά τα κύρια στάδια του βίου του. Κατά συνέπεια το βιβλίο μπορεί να διαβαστεί με δύο τρόπους. Οι αναγνώστες μπορούν είτε να εμπιστευτούν τη διάρθρωσή μου και να ακολουθήσουν την ενιαία σειρά των σελίδων, είτε να διαβάσουν την κάθε στιβάδα χωριστά. Προσπάθησα να καταστήσω και τις δύο μεθόδους εξίσου πρόσφορες.

Οι έδρες της εξουσίας του Στάλιν

Οι πρώτες πρωινές ώρες της 1ης Μαρτίου 1953 στην Κοντινή Ντάτσα.

Το τελευταίο δείπνο των «Πέντε».

Το Σάββατο 28 Φεβρουαρίου 1953 ο Ιωσήφ Στάλιν προσκάλεσε στο Κρεμλίνο τέσσερις ανώτατους συνεργάτες του: τον Γκεόργκι Μαλενκόφ, τον Λαβρέντι Μπέρια, τον Νικίτα Χρουστσόφ και τον Νικολάι Μπουλγκάνιν.¹ Ο Στάλιν και οι τέσσερις άντρες συγκροτούσαν τους έξι τελευταίους μήνες της ζωής του αυτό που ήταν γνωστό ως «η ηγετική ομάδα» ή απλά «οι Πέντε». Συναντιόνταν τακτικά στο σπίτι του Στάλιν. Οι άλλοι παλιοί φίλοι του ηγέτη –Βιατσεσλάβ Μόλοτοφ, Αναστάς Μικογιάν και Κλιμιέντ Βοροσίλοφ– είχαν περιπέσει σε δυσμένεια και ο Στάλιν δεν ήθελε να τους βλέπει.² Η συγκρότηση μιας ολιγάριθμης ομάδας υποστηρικτών, για να λειτουργούν ως δεξί του χέρι στη διακυβέρνηση της χώρας, συνιστούσε βασικό στοιχείο του *modus operandi* του. Του άρεσε να ονομάζει αυτές τις ομάδες με βάση τον αριθμό των μελών τους: οι Πέντε (*Πιάτερκα*), οι Έξι (*Σέστερκα*), οι Επτά (*Σιμέρκα*), οι Οκτώ (*Βόσμερκα*), οι Εννέα (*Ντέβιατκα*). Αυτές οι ανεπίσημες ομάδες κατείχαν την υπέρτατη εξουσία, ενώ οι επίσημες κομματικές και κρατικές δομές λειτουργούσαν ως απλές γραφειοκρατικές υπηρεσίες που διεκπεραιώναν την καθημερινή διοικητική ρουτίνα. Η διαίρεση της κυβέρνησης σε επίσημους και σε ανεπίσημους θεσμούς επέτρεπε στον δικτάτορα να εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες ενός κολοσσιαίου γραφειοκρατικού μηχανισμού που έλεγχε τα πάντα, και ταυτόχρονα να κρατάει γερά τους πραγματικούς μοχλούς της εξουσίας. Ο Στάλιν συχνά άλλαζε τη σύνθεση της ηγετικής ομάδας. Ασκούσε καθημερινό και άμεσο έλεγχο πάνω σε αυτό τον κεντρικό κόμβο εξουσίας, κρατώντας τα μέλη του σε διαρκή εγρήγορση, για να ανταποκρίνονται ανά πάσα στιγμή στο κάλεσμά του, είτε για κάποια σύσκεψη είτε για κάποια «φιλική» συγκέντρωση. Ο συνδυασμός γραφειοκρατικών θεσμών και πατερναλιστικής ισχύος που χρησιμοποιούσε ο δικτάτορας για να ασκεί την εξουσία του ενέπνευσε στον Γιόραμ Γκορλίτς τον όρο «νεοπατερναλιστικό κράτος».³

Ο φόβος ήταν η πρωταρχική δύναμη πίσω από την πατερναλιστική εξουσία του δικτάτορα πάνω στους κορυφαίους συνεργάτες του και σε άλλους υψη-

λόβαθμους αξιωματούχους. Ο Στάλιν έλεγχε απόλυτα το σύστημα κρατικής ασφάλειας και μπορούσε να συλλάβει οποιονδήποτε ανά πάσα στιγμή και να τον εκτελέσει με συνοπτικές διαδικασίες. Το έπραξε αναρίθμητες φορές. Το όλο πατερναλιστικό πολιτικό οικοδόμημα βασιζόταν στον τρόμο.

Η λήψη των πιο σημαντικών αποφάσεων προϋπέθετε πάντοτε την άμεση –ιδανικά, πρόσωπο με πρόσωπο– επικοινωνία με τον δικτάτορα. Αυτός ήταν ο πιο γρήγορος και αποτελεσματικός τρόπος ώστε ένας αξιωματούχος να επιτύχει προσωπικούς και διοικητικούς στόχους. Όμως η επικοινωνία προϋπέθετε και πρόσβαση στις έδρες της εξουσίας, τους τόπους που για αμέτρητους Σοβιετικούς αξιωματούχους και μέλη της ανώτατης ηγεσίας απέκτησαν μια υπόσταση σχεδόν ιερή. Ορισμένοι τέτοιοι τόποι ήταν πιο ιεροί από άλλους. Οι διάφοροι τόποι από τους οποίους ο Στάλιν ασκούσε την εξουσία είχαν ο καθένας τη δική του θέση στο πλαίσιο μιας άρρηκτης ιεραρχίας, και η πρόσβαση σε ορισμένους προσέδιδε μεγαλύτερο κύρος απ' ό,τι σε άλλους. Ο Στάλιν πέρασε σημαντικό κομμάτι της ζωής του σε αυτές τις έδρες εξουσίας. Η καθημία αντανακλούσε μια πλευρά της προσωπικότητας και της δικτατορίας του.

Η κύρια και πιο επίσημη έδρα εξουσίας ήταν το γραφείο του Στάλιν στο Κρεμλίνο. Αυτό το ευρύχωρο γραφείο με τη δρύινη επένδυση διαιρούνταν σε δύο ζώνες – η μία είχε επίκεντρο το γραφείο του Στάλιν και η άλλη ένα μακρύ τραπέζι συσκέψεων. Η επίπλωση περιλάμβανε και ένα επιδαπέδιο ρολόι (με το οποίο ο Στάλιν μετρούσε τον χρόνο ανταπόκρισης των υφισταμένων του στο κάλεσμά του) και μια γύψινη νεκρική μάσκα του Λένιν σε γυάλινη θήκη πάνω σε ειδική βάση. Στους τοίχους κρέμονταν προσωπογραφίες του Λένιν και του Μαρξ. Κατά τη διάρκεια του πολέμου προστέθηκαν οι προσωπογραφίες των πολεμικών ηρώων της τσαρικής εποχής Αλεξάντρ Σουβόροφ και Μιχαήλ Κουτούζοφ. Κατά τ' άλλα η διακόσμηση παρέμεινε σχεδόν απaráλλαχτη στο πέρασμα των πολλών ετών χρήσης του χώρου από τον Στάλιν. Το καταφύγιο που φτιάχτηκε κάτω από το Κρεμλίνο για προστασία από τους βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια του πολέμου περιλάμβανε και ένα λίγο μικρότερο, αλλά κατά τ' άλλα σχεδόν πανομοιότυπο, γραφείο – η ίδια επίπλωση, οι ίδιοι πίνακες, οι ίδιες κουρτίνες (παρά την απουσία παραθύρων).⁴

Σε μια περίοδο τριάντα ετών, περίπου 3.000 διαφορετικοί άνθρωποι επισκέφθηκαν το γραφείο του Κρεμλίνου.⁵ Φυσικά εκεί βρίσκονταν συχνά οι πιο στενοί συνεργάτες του Στάλιν, αλλά το επισκέπτονταν και επικεφαλής κυβερνητικών υπουργείων και επιχειρήσεων, ακαδημαϊκοί, προσωπικότητες από τον χώρο του πολιτισμού, ανώτερα στελέχη της κρατικής ασφάλειας και του στρατού, καθώς και ξένοι επίσημοι. Το γραφείο του Κρεμλίνου ήταν η πιο προσβάσιμη έδρα της εξουσίας του Στάλιν.

Το βράδυ της 28ης Φεβρουαρίου 1953 οι Μπουλγκάνιν, Μπέρια, Μαλεγκόφ

και Χρυστόφοφ, οι οποίοι είχαν προσκληθεί στο Κρεμλίνο από τον Στάλιν, δεν έμειναν για πολύ στο γραφείο του. Ο Στάλιν τους οδήγησε αμέσως στον κινηματογράφο του Κρεμλίνου, ένα μέρος που προοριζόταν για πολύ πιο λίγους κι εκλεκτούς. Η αίθουσα είχε διαστάσεις 7,5 επί 17 μέτρα, είκοσι καθίσματα, και καταλάμβανε τον χώρο όπου άλλοτε βρισκόταν ένας χειμερινός κήπος των τσάρων. Πριν την κατασκευή της οι Σοβιετικοί ηγέτες παρακολουθούσαν ταινίες είτε έξω από το Κρεμλίνο, στο κτίριο του Διευθυντηρίου Κινηματογράφου, είτε σε μια μικρή αίθουσα του Κρεμλίνου που είχε χρησιμοποιηθεί για προβολή βουβών ταινιών.⁶ Ο Στάλιν ευχαριστιόταν να παρακολουθεί ταινίες μαζί με τους συντρόφους του, και βαθμιαία η παρουσία τους σε αυτές τις προβολές έγινε υποχρεωτική. Χάρη στις λεπτομερείς καταγραφές του Μπορίς Σουμιιάτσκι, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την εποπτεία της ρωσικής κινηματογραφικής βιομηχανίας, γνωρίζουμε αρκετά πράγματα γύρω από το τι συνέβαινε σε αυτές τις κινηματογραφικές βραδιές την περίοδο 1934-1936.⁷ Ο Σουμιιάτσκι ήταν ο άνθρωπος που έφερνε τις κόπιες των ταινιών, οπότε γινόταν αυτήκοος μάρτυρας των σχολίων του Στάλιν και των συναδέλφων του, καθώς και των αποφάσεων που ενίοτε λαμβάνονταν κατά τη διάρκεια της προβολής. Οι σημειώσεις του αποτελούν ένα πολύτιμο παράθυρο στους κανόνες συμπεριφοράς εντός του στενού κύκλου του Στάλιν και στην ατμόσφαιρα αυτών των συγκεντρώσεων.

Κατά κανόνα οι προβολές ξεκινούσαν αργά το βράδυ κι έφταναν μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες. Ο Στάλιν καθόταν στην πρώτη σειρά, περιτριγυρισμένος από μέλη της ανώτατης ηγεσίας. Γινόταν πάντοτε πολλή κουβέντα για τις ταινίες και τα επίκαιρα, τόσο κατά τη διάρκεια της προβολής όσο και μετά. Ο Στάλιν είχε πάντα τον πρώτο λόγο. Έκανε υποδείξεις και έδινε οδηγίες και εντολές σχετικά με το περιεχόμενο συγκεκριμένων φιλμ, τη σοβιετική κινηματογραφική βιομηχανία και την ιδεολογία γενικά. Στην κινηματογραφική αίθουσα έπαιρνε επιτόπου αποφάσεις για τα πάντα, από ζητήματα προϋπολογισμού έως τη δημοσίευση στον σοβιετικό τύπο κατευθυντήριων άρθρων για τη χάραξη πολιτικών και προσωπικά θέματα. Περιστασιακά προσκαλούνταν και οι ίδιοι οι κινηματογραφιστές στην προβολή της ταινίας τους. Μια τέτοια πρόσκληση θεωρούνταν μεγάλη τιμή. Ο Στάλιν τους συνέχαιρε για τη δουλειά τους και προσέφερε «καθοδήγηση» για τη βελτίωσή της. Τα αρχεία του Σουμιιάτσκι δείχνουν ξεκάθαρα ότι αυτές οι συγκεντρώσεις στην κινηματογραφική αίθουσα του Κρεμλίνου δεν αποτελούσαν απλώς ευκαιρίες χαλάρωσης για τη σοβιετική ηγεσία: συνιστούσαν ανεπίσημες συσκέψεις σε ανώτατο κυβερνητικό επίπεδο, στο πλαίσιο των οποίων λαμβάνονταν αποφάσεις γύρω από την ιδεολογία και την πολιτιστική πολιτική. Κατά πάσα πιθανότητα ο Στάλιν και οι συνάδελφοί του συζητούσαν επίσης άλλες κρατικές υποθέσεις πριν και μετά την προβολή.

Οι καταγραφές του Σουμιάτσκι σταματούν απότομα στις αρχές του 1937. Αναμφίβολα αυτό συνδέεται με την εντατικοποίηση της καταστολής στη χώρα. Ο ίδιος ο Σουμιάτσκι συνελήφθη στις αρχές του 1938 και τουφεκίστηκε λίγο αργότερα. Οι προβολές συνεχίστηκαν, αλλά δε γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα γι' αυτές από εκεί και πέρα. Φαίνεται ότι προς το τέλος της ζωής του Στάλιν στις κινηματογραφικές βραδιές προσκαλούνταν μόνο οι πιο στενοί συνεργάτες του. Η συνάντηση των Πέντε στις 28 Φεβρουαρίου αποτέλεσε και την τελευταία τέτοια συγκέντρωση του Στάλιν στην κινηματογραφική αίθουσα.

Μετά το τέλος της ταινίας ο Στάλιν, όπως έκανε συχνά, προσκάλεσε τους συντρόφους του σε δείπνο στην ντάτσα του κοντά στο μοσχοβίτικο προάστιο Βολίνσκοϊε. Η ντάτσα απείχε μόλις μερικά λεπτά, και γι' αυτό είχε αποκτήσει την προσωνυμία «Κοντινή [Ντάτσα]» (Μπλίζνια). Περιστασιακά η έδρα της εξουσίας μεταφερόταν σε άλλα σπίτια ή ντάτσες στα περίχωρα της Μόσχας ή στον νότο, όπου ο Στάλιν έκανε τις παρατεταμένες διακοπές του. Όμως η Κοντινή Ντάτσα κατείχε ιδιαίτερη θέση στην καρδιά του. Αποτελούσε σημαντικό επίκεντρο της ζωής και της διακυβέρνησής του.

Η πρώτη κατοικία στην τοποθεσία της Κοντινής Ντάτσας οικοδομήθηκε το 1933. Η μετακόμιση εκεί συνδεόταν με γεγονότα που αναστάτωσαν την προσωπική και την πολιτική ζωή του Στάλιν. Ο φοβερός λιμός που σάρωσε τη χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ως αποτέλεσμα των πολιτικών του Στάλιν, συνέπεσε με μια οικογενειακή τραγωδία. Τον Νοέμβριο του 1932 αυτοκτόνησε η σύζυγός του Ναντιέζντα Αλιλούγεβα.⁸ Ο Στάλιν ξεκίνησε μια καινούρια ζωή σε καινούριο μέρος.

Ο Στάλιν επέβλεπε προσωπικά τις πολλές επεκτάσεις και ανακαινίσεις στην Κοντινή Ντάτσα. Το τεράστιο οίκημα που προέκυψε τελικά ήταν ένα αλλόκοτο μείγμα, κάτι ανάμεσα σε ίδρυμα κι έπαυλη.⁹ Όλα τα δωμάτια έμοιαζαν με ταξύ τους και ήταν, σύμφωνα με τη Σβετλάνα, την κόρη του Στάλιν, «απρόσωπα».¹⁰ Ο πρώτος όροφος, για τον οποίο είχε εγκατασταθεί ανελκυστήρας, χρησιμοποιούνταν σπάνια. Το αγαπημένο δωμάτιο του Στάλιν προς το τέλος της ζωής του ήταν η αποκαλούμενη «μικρή τραπεζαρία» στο ισόγειο. Το ευρύχωρο αυτό δωμάτιο περιείχε ένα ορθογώνιο τραπέζι μήκους 3 μέτρων, έναν καναπέ, έναν μπουφέ, μία πολυθρόνα, ένα τραπεζάκι για το τηλέφωνο και τζάκι. Δίπλα στο τζάκι είχαν τη θέση τους ένα κυνηγετικό τουφέκι κι ένα ζευγάρι κιάλια που κρεμόταν από ένα άγκιστρο. Ένα μεγάλο χαλί κάλυπτε το δάπεδο. Το δωμάτιο έβλεπε σε βεράντα με τζαμαρία και πλακόστρωτη αυλή. Σύμφωνα με τη Σβετλάνα, ο Στάλιν κοιμόταν κι εργαζόταν σε αυτό το δωμάτιο. Πάνω στο μεγάλο τραπέζι υπήρχαν πάντα στοίβες από βιβλία και έγγραφα. Ο Στάλιν έτρωγε σε μια γωνία αυτού του τραπεζιού όταν γευμάτιζε μόνος του. Τα φάρμακά του τα είχε στον μπουφέ. Απολάμβανε να κάθεται πλάι

στη φωτιά και μερικές φορές παράγγελλε να του ψήσουν σασλίκ στο τζάκι. Του άρεσε να υποδέχεται εδώ τους επισκέπτες του. Επίσης εδώ υπέστη το εγκεφαλικό επεισόδιο από το οποίο πέθανε.

Η ντάτσα περιβαλλόταν από ένα πάρκο 200 στρεμμάτων. Ο Στάλιν επέβλεπε προσωπικά τη διαμόρφωση του τοπίου και τις αγροκαλλιέργειες του κτήματος. Σχεδίασε ένα θερμοκήπιο εσπεριδοειδών, επέβλεψε τη δημιουργία ενός αμπελώνα, καλλιεργούσε τα δικά του πεπόνια και διατηρούσε μια λιμνούλα με ψάρια. Πότε πότε έστελνε μέρος από τη σοδειά των πεπονιών στα καταστήματα της Μόσχας. Υπήρχαν επίσης άλογα, αγελάδες, κοτόπουλα, πάπιες κι ένα μικρό μελίσσι. Ο Στάλιν, σύμφωνα με μαρτυρίες σωματοφυλάκων του, αφιέρωνε πολύ χρόνο σε αυτό το αγροτοκτηνοτροφικό εγχείρημα και έδινε προσοχή ακόμη και στην παραμικρή λεπτομέρεια. Έχουν σωθεί εκατοντάδες εντολές του Στάλιν προς τον άνθρωπο που διεύθυνε το κτήμα, τον αντισυνταγματάρχη Π.Β. Λοζγκατσόφ:

7 Απριλίου 1950: α) Αρχίστε να φυτεύετε καρπούζια και πεπόνια σε υπερυψωμένα παρτέρια στις 10 Μαΐου· β) Στα μέσα Ιουλίου κορφολογήστε τις καρπουζιές και τις πεπονιές. [...]

20 Απριλίου: [...] Φυτέψτε έλατα κατά μήκος του μονοπατιού από την κουζίνα στη λιμνούλα. [...] Φυτέψτε καλαμπόκια ανά μισό μέτρο δίπλα στο κυρίως σπίτι και ανάμεσα στις μηλιές πλάι στη λιμνούλα, προς το κιόσκι. Εκεί φυτέψτε και φασόλια. [...] Φυτέψτε μελιτζάνες, καλαμπόκια και τομάτες κατά μήκος του ορίου του κήπου.

Ο Λοζγκατσόφ έλεγε ότι λάμβανε τέτοιες εντολές σχεδόν σε καθημερινή βάση.¹¹ Ουσιαστικά ο Στάλιν ήταν ο δημιουργός μιας μικρής αγροτοκτηνοτροφικής μονάδας την οποία προτιμούσε να διευθύνει ο ίδιος, χωρίς να αφήνει σημαντικές λεπτομέρειες στα χέρια των υφισταμένων του. Ο πατερναλιστικός τρόπος με τον οποίο διοικούσε το κτήμα του στην ντάτσα συνάδει με τον τρόπο με τον οποίο διοικούσε το πολύ μεγαλύτερο «κτήμα» του, τη Σοβιετική Ένωση. Φρόντιζε να είναι διαρκώς ενήμερος σχετικά με τους πόρους και τα αποθέματα του κράτους και αναλάμβανε ο ίδιος τον καταμερισμό τους, ενώ κατέγραφε τις σημαντικές πληροφορίες σε ειδικό σημειωματάριο.¹² Καταπιανόταν λεπτομερώς με κινηματογραφικά σενάρια, αρχιτεκτονικά σχέδια, τη σχεδίαση στρατιωτικού εξοπλισμού. Το ενδιαφέρον του για τη διαμόρφωση του τοπίου εκτεινόταν πέρα από τη σφαίρα του ιδιωτικού του χώρου, στους δρόμους της Μόσχας: «Ο κόσμος λέει ότι η πλατεία στην Αρμπάτ [...] ακόμη δεν έχει στρωθεί με πλάκες (ή ασφαλτο). Είναι ντροπή! [...] Πιέστε τους και αναγκάστε τους να τελειώσουν την πλατεία».¹³

Ένα αποτέλεσμα της επιθυμίας του Στάλιν να διαμορφώνει τους χώρους γύρω του υπήρξε η δημιουργία μιας αίθουσας 155 τετραγωνικών μέτρων, η οποία αποτελούσε το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής της ντάτσα. Στο κέντρο της δέσποζε ένα τραπέζι μήκους 7 μέτρων, το οποίο πατούσε σε ένα χαλί 6 επί 12 μέτρα. (Παρεμπιπτόντως, το εμβαδόν αυτού του χαλιού ήταν ίσο με το εμβαδόν κατοικημένου χώρου που αντιστοιχούσε κατά μέσο όρο σε δεκαέξι κατοίκους αστικών κέντρων στη Σοβιετική Ένωση το 1953: 4,5 τετραγωνικά μέτρα ανά άτομο.) Πολυθρόνες και καναπέδες ήταν παραταγμένοι κατά μήκος των τοίχων. Περιστασιακά ο Στάλιν εργαζόταν σε αυτή την αίθουσα, είτε στο μεγάλο τραπέζι είτε σε κάποιον καναπέ ή πολυθρόνα. Κατά κύριο λόγο πάντως ο χώρος προοριζόταν για συσκέψεις ή κοινωνικές συγκεντρώσεις.

Αρκετοί άνθρωποι που συμμετείχαν σε αυτές τις συγκεντρώσεις, οι οποίες οργανώνονταν τακτικά, έχουν αφήσει περιγραφές τους. Τα φαγητά απλά τοποθετούνταν στο τραπέζι, και οι προσκεκλημένοι σερβίρονταν μόνοι τους, έπαιρναν το πιάτο τους και κάθονταν όπου υπήρχε ελεύθερη θέση. Το δείπνο κρατούσε πολλές ώρες, έως μετά τα μεσάνυχτα ή ακόμη και τα ξημερώματα. Αυτά τα γεύματα αποτελούσαν μια ευκαιρία για συζητήσεις και αποφάσεις γύρω από διάφορα κρατικά θέματα. Όμως εξυπηρετούσαν και άλλο σκοπό: Ο Στάλιν τα χρησιμοποιούσε ως μέσο παρακολούθησης των συνεργατών του και σταχυολόγησης πληροφοριών. Οι συγκεντρώσεις αυτές συνιστούσαν επίσης μια από τις λιγιστές μορφές διασκέδασης που ήταν διαθέσιμες στον Στάλιν, οπότε κάλυπταν και μια σημαντική κοινωνική ανάγκη του: Άμβλυναν το αίσθημα της απομόνωσής του. Όπως έγραψε ο Χρυστσόφ, «ένιωθε τόσο μόνος, ώστε τρωγόταν με τα ρούχα του».¹⁴

Το αλκοόλ έρρεε άφθονο γύρω από το τραπέζι. Ο Στάλιν σε μεγάλη ηλικία φρόντιζε να πίνει λιγότερο απ' ό,τι παλιότερα, ωστόσο του άρεσε να τσιγκλάει τους άλλους να μεθούν και μετά να παρατηρεί τη συμπεριφορά τους. Είχε διάφορους τρόπους να εξαναγκάζει τους καλεσμένους του να πίνουν περισσότερο από όσο ενδεχομένως θα ήθελαν. Οι προπόσεις διαδέχονταν απανωτά η μία την άλλη, και όποιος δεν άδειαζε το ποτήρι του γινόταν δακτυλοδεικτούμενος. «Αν κάποιος δε συμμετείχε σε μια πρόποση, του επιβαλλόταν “πρόστιμο” να πιει επιπλέον ένα ή ίσως και περισσότερα ποτήρια».¹⁵ Ο Γιουγκοσλάβος πολιτικός και συγγραφέας Μίλοβαν Τζίλας θυμόταν αργότερα ένα παιχνίδι που στήθηκε στην ντάτσα του Στάλιν κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του εκεί τον Ιανουάριο του 1948: «Ο καθένας με τη σειρά έπρεπε να μαντέψει πόσους βαθμούς υπό το μηδέν είχε έξω, κι έπειτα, ως ποινή, κατέβαζε [...] ένα ποτήρι για κάθε τρεις βαθμούς απόκλιση από την πραγματική θερμοκρασία. [...] Θυμάμαι ότι ο Μπέρια έπεσε έξω τρεις βαθμούς και ισχυρίστηκε ότι το είχε κάνει επίτηδες για να πιει περισσότερη βότκα».¹⁶

Το αλκοόλ μείωνε τις αναστολές. «Η ατμόσφαιρα σε αυτά τα δείπνα ήταν χαλαρή, και συχνά τα αστεία, πολλά από αυτά άσεμνα, προκαλούσαν ασυγκράτητο γέλιο».¹⁷ Υπήρχαν και άλλες, πιο «πολιτισμένες», διασκεδάσεις. Μερικές φορές τραγουδούσαν επαναστατικούς και λαϊκούς σκοπούς, με τον Στάλιν, όπως θυμόταν η σύζυγος του Αντρέι Ζντάνοφ, να συμμετέχει διακριτικά με φωνή τενόρου.¹⁸ Ο Ζντάνοφ¹⁹ διασκεδάζε τους συντρόφους του σκαρώνοντας άσεμνα τραγούδια. «Τέτοια τραγούδια μπορούσαν να ακουστούν μόνο στο Στάλιν. Δεν μπορούσες σε καμία περίπτωση να τα επαναλάβεις αλλού» θυμόταν ο Χρυστσόφ.²⁰ Για ένα διάστημα υπήρχε στη μεγάλη αίθουσα ένα πιάνο. Κάποιοι θυμούνταν να παίζει σε αυτό ο Ζντάνοφ, αν και δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία γύρω από το τι έπαιζε ή πόσο καλά. Μετά τον θάνατο του Ζντάνοφ το 1948 ο Στάλιν διέταξε να μεταφερθεί το πιάνο σε διπλανό δωμάτιο. Πιο συχνά μουσική ακουγόταν από ένα ραδιογραμμόφωνο (έπιπλο που περιλάμβανε ραδιόφωνο και γραμμόφωνο), στο οποίο ο Στάλιν έβαζε δίσκους με ρωσικά παραδοσιακά τραγούδια ή κλασική μουσική. Μερικές φορές τού άρεσε να «κάνει πρόγραμμα», είτε μόνος του είτε με παρέα, με δίσκους από την εντυπωσιακή συλλογή του, η οποία περιλάμβανε 2.700 άλμπουμ. Περισσότερα οι συνδαιτυμόνες χόρευαν κιόλας. Σύμφωνα με τον Χρυστσόφ, ο καλύτερος χορευτής θεωρούνταν ο Μιχογιάν. Όλοι έκαναν το καλύτερο που μπορούσαν. Ακόμη και ο Στάλιν «βημάτιζε σέρνοντας τα πόδια πέρα δώθε, με τεντωμένα χέρια».²¹

Εκείνες τις πρώτες ώρες της 1ης Μαρτίου μάλλον δε χόρεψε κανένας. Επρόκειτο για μια ήσυχη συγκέντρωση, που περιλάμβανε μόνο τους πιο έμπιστους συνεργάτες του Στάλιν. «Πηγαίναμε στο Στάλιν πολύ συχνά, σχεδόν κάθε βράδυ» θυμόταν ο Χρυστσόφ αναφορικά με εκείνη την περίοδο. Αυτές οι συναντήσεις για δείπνο με έναν γερασμένο και άστατο Στάλιν δεν ήταν εύκολη υπόθεση για τους καλεσμένους του. «Ήμασταν υποχρεωμένοι να εκτελούμε το καθήκον μας εργαζόμενοι στις θέσεις στις οποίες είχαμε εκλεγεί, και επιπλέον να συμμετέχουμε στα δείπνα του Στάλιν, σαν να ήμασταν τα πρόσωπα κάποιου θεατρικού έργου και να τον διασκεδάζουμε. Ήταν δύσκολη και επώδυνη περίοδος για εμάς».²² Όμως οι σύντροφοι του Στάλιν δεν ήταν ακριβώς διατεθειμένοι να εκφράσουν οποιοδήποτε παράπονο κι εκτελούσαν επιμελώς τα καθήκοντά τους ως συνδαιτυμόνων του, κάτι που αποτελούσε όρο παραμονής τους στον ηγετικό κύκλο. Ως συνήθως η συγκέντρωση τράβηξε σχεδόν μέχρι το πρωί (σύμφωνα με τον Χρυστσόφ, μέχρι τις 5:00 ή 6:00 π.μ.). Όταν η παρέα χώρισε, ήταν όλοι σε καλή διάθεση. Όπως το περιγράφει ο Χρυστσόφ, «ο Στάλιν ήταν μισομεθυσμένος και πολύ καλοδιάθετος απέναντι σε όλους». Ξεπροβόδισε τους καλεσμένους του στο βεστιάριο, «έκανε πολλά αστεία με έντονες χειρονομίες και, θυμάμαι, με σκουντούσε με το δάχτυλο στο στομάχι

και με φώναζε Μικίτα. Όταν είχε κέφια, χρησιμοποιούσε πάντα τον ουκρανικό τύπο του ονόματός μου – Μικίτα. [...] Και εμείς είχαμε κέφια όταν φύγαμε, γιατί δεν είχε συμβεί τίποτα δυσάρεστο στο δείπνο, δεδομένου ότι δεν τελείωναν όλα αυτά τα δείπνα τόσο καλά». ²³ Δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε τα λεγόμενα του Χρυστόφ. Ο Ντιμίτρι Βολκογκόνοφ ισχυρίζεται ότι ο Στάλιν ήταν ευέξαπτος και απείλησε τους καλεσμένους του εκείνο το βράδυ, αλλά δεν παραθέτει καμία συγκεκριμένη πηγή. ²⁴

Ο Στάλιν ήταν εξίσου ικανός να ανταμείβει τους υφισταμένους του με προσήνεια και να τους εκφοβίζει με απειλές. Επί σχεδόν δύο δεκαετίες χρησιμοποίησε τόσο το καρότο όσο και το μαστίγιο (στα ρωσικά, τη βίτσα και την πιπερόριζα, με την πρώτη να έχει πολύ πιο συχνά την τιμητική της) για να επιβληθεί, όχι μόνο στους στενούς συνεργάτες του, αλλά και στα εκατομμύρια ανθρώπους που ζούσαν στην ΕΣΣΔ και αργότερα σε ολόκληρο το «σοσιαλιστικό στρατόπεδο».

Ο Σοβιετικός δικτάτορας, στα εβδομήντα τέσσερα χρόνια που έζησε, πορεύτηκε μαχητικά μέσα από ένα θυελλώδες ιστορικό τοπίο κι έγινε σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης του ιστορικού γίνεσθαι, όχι μόνο στη Ρωσία, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι μελετητές ως επί το πλείστον συμφωνούν γύρω από τους παράγοντες που τον διαμόρφωσαν ιδεολογικά και πολιτικά, όπως ο παραδοσιακός ρωσικός αυταρχισμός και ιμπεριαλισμός, οι ευρωπαϊκές επαναστατικές παραδόσεις και ο λενινιστικός μπολσεβικισμός. ²⁵ Φυσικά αυτές οι επιρροές δε μειώνουν τη δική του προσωπική συμβολή στη διαμόρφωση ενός αμιγώς σοβιετικού ολοκληρωτικού συστήματος και της αντίστοιχης ιδεολογίας. Τα ιδεολογικά δόγματα και οι συνακόλουθες προκαταλήψεις έπαιξαν συχνά αποφασιστικό ρόλο στη ζωή και στις πράξεις του, όμως ο Στάλιν δεν αποδέχτηκε παθητικά αυτές τις επιδράσεις, αλλά τις προσάρμοσε στα συμφέροντα της δικής του δικτατορίας και της χώρας του ως αναδυόμενης υπερδύναμης. Η προσωπικότητά του επίσης διαδραμάτισε όχι μικρό ρόλο στην πολιτική πορεία που χάραξε. Ήταν άνθρωπος σκληρός και άσπλαχνος. Από όλες τις διαθέσιμες μεθόδους επίλυσης πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συγκρούσεων, προτιμούσε την τρομοκρατία, και δεν έβλεπε κανένα λόγο να περιορίσει τη χρήση της. Όπως άλλοι δικτάτορες, ήταν ξεροκέφαλος και αμείλικτος. Έβλεπε τις παραχωρήσεις και τους συμβιβασμούς ως απειλές για την ακεραιότητα της απόλυτης εξουσίας του. Προέβαινε σε μεταρρυθμίσεις, περιορισμένες και άτονες, μόνο όταν οι κοινωνικο-οικονομικές κρίσεις επιδεινώνονταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θέτουν σε κίνδυνο τη συνολική σταθερότητα του συστήματος. Ο θεωρητικός δογματισμός του αποτέλεσε το πρόσφορο έδαφος στο οποίο βλάστησε η βία που καθόρισε το καθεστώς του.

Πυλώνας της κοσμοθεωρίας του Στάλιν ήταν ένας ακραίος αντικαπιταλι-

σμός. Η εχθρότητά του προς το εν λόγω σύστημα υπήρξε αταλάντευτη, και απέρριπτε ακόμη και τις περιορισμένες παραχωρήσεις προς αυτή την κατεύθυνση που έκανε ο Λένιν θεσπίζοντας τη Νέα Οικονομική Πολιτική, τη ΝΕΠ. Ο Στάλιν επέτρεψε με απροθυμία την ύπαρξη λιγοστών καπιταλιστικών στοιχείων στο σοβιετικό σύστημα, όπως το χρήμα, το ελεύθερο εμπόριο (σε περιορισμένο βαθμό) και την ιδιωτική ιδιοκτησία. Μετά τον λιμό της περιόδου 1932-1933, κατά τη διάρκεια του οποίου πέθαναν εκατομμύρια άνθρωποι, συναίνεσε στην παραχώρηση περιορισμένης ελευθερίας στους χωρικούς, για να παράγουν και να πωλούν τα προϊόντα τους έξω από το κρατικό κολεκτιβιστικό αγροτικό σύστημα. Όμως δεν έπαψε μέχρι τέλους να πιστεύει ότι οι παραχωρήσεις που του είχαν επιβληθεί από τις δυσμενείς περιστάσεις σύντομα θα αναιρούνταν και ότι η σοσιαλιστική οικονομία θα μετασχηματιζόταν σε μια καλοκουρδισμένη μηχανή που θα λειτουργούσε χωρίς την κινητήριο δύναμη του χρήματος, με τους ανθρώπους να εργάζονται σύμφωνα με τις επιταγές του κράτους και να λαμβάνουν ως αντάλλαγμα τα φυσικά αγαθά που το κράτος θα αποφάσιζε ότι χρειάζονται.

Στο πλαίσιο της κοσμοθεωρίας του Στάλιν, το κράτος που είχαν δημιουργήσει οι μπολσεβίκοι συνιστούσε απόλυτη αξία. Ολόκληρη η ύπαρξη υπαγόταν ολοκληρωτικά και άνευ όρων στο κράτος, του οποίου η ύψιστη ενσάρκωση ήταν το κόμμα και ο ηγέτης του. Προσωπικά συμφέροντα αναγνωρίζονταν μόνο στον βαθμό που υπηρετούσαν το κράτος, το οποίο είχε το αδιαφιλονίκητο δικαίωμα να απαιτεί από τους ανθρώπους οποιαδήποτε θυσία, ακόμη και της ζωής τους. Το κράτος είχε δικαίωμα να πράξει οτιδήποτε, χωρίς κανέναν περιορισμό, και ήταν εξ ορισμού αλάνθαστο, καθώς αντιπροσώπευε την έσχατη αλήθεια της ιστορικής προόδου. Οποιαδήποτε ενέργεια του καθεστώτος μπορούσε να δικαιολογηθεί από το μεγαλείο της αποστολής του. Σφάλματα και εγκλήματα του κράτους δεν υπήρχαν· υπήρχε μόνο αδήριτη ιστορική αναγκαιότητα και, ενίοτε, οι πόνοι ανάπτυξης μιας νέας κοινωνίας.

Το βασικό εργαλείο υποταγής του ατόμου και της κοινωνίας στο κράτος ήταν ο αποκαλούμενος «ταξικός πόλεμος» ενάντια στους ξένους και στους εγχώριους «εχθρούς». Ο Στάλιν υπήρξε ο πρώτιστος θεωρητικός αυτού του πολέμου και ειδήμων στις τακτικές του, τις οποίες εφάρμοζε ανελέητα. Ισχυριζόταν μάλιστα ότι η πρόοδος του σοσιαλισμού συνεπαγόταν την κλιμάκωση του ταξικού πολέμου. Αυτή η ιδέα αποτελούσε ακρογωνιαίο λίθο της δικτατορίας του. Η θεωρία του ταξικού πολέμου ως τρόπος ερμηνείας της πραγματικότητας ήταν επίσης ισχυρό εργαλείο προπαγάνδας. Οι πολιτικές, οικονομικές και στρατιωτικές αποτυχίες, οι κακουχίες που υπέφερε ο λαός, όλα μπορούσαν να εξηγηθούν από την ύπουλη δράση των «εχθρών». Ο ταξικός πόλεμος ως μέθοδος κρατικής καταστολής προσέδωσε στον Μεγάλο Τρόμο τις

διαστάσεις και τη βαναυσότητα πραγματικού πολέμου. Ο Σοβιετικός δικτάτορας έμεινε στην ιστορία ως ο δημιουργός και ο οδηγός μιας από τις πιο ισχυρές και ανελήπτες μηχανές επιβολής τρόμου που υπήρξαν ποτέ.

Ο Στάλιν δεν είχε κανένα πρόβλημα να συμβιβάσει το μαρξιστικό και μπολσεβίκικο-λενινιστικό δόγμα με τον ιμπεριαλισμό μιας μεγάλης δύναμης. Τον Νοέμβριο του 1937 είπε στους συνεργάτες του:

Οι Ρώσοι τσάροι διέπραξαν πολλά κακά. Κατάκλεψαν και υποδούλωσαν τον λαό. Έκαναν πολέμους και άρπαξαν εδάφη για το συμφέρον των μεγαλογαιοκτημόνων. Έπραξαν όμως κι ένα καλό – δημιούργησαν ένα τεράστιο κράτος που εκτείνεται μέχρι την Καμτσάτκα. Κληρονομήσαμε αυτό το κράτος. Και για πρώτη φορά εμείς οι μπολσεβίκοι ενοποιήσαμε αυτό το κράτος και το παγιώσαμε ως ενιαίο και αδιαίρετο [...] για το καλό των εργατών.²⁶

Σε αυτά τα σταράτα λόγια προσδίδει επιπλέον ειδικό βάρος το γεγονός ότι ειπώθηκαν σε ένα εορταστικό δείπνο για την εικοστή επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης, τη μεγαλύτερη γιορτή της Σοβιετικής Ένωσης. Στο επίπεδο της διεθνούς γεωπολιτικής αρένας, η επέκταση της αυτοκρατορίας από τον Στάλιν τον καθιστά άξιο κληρονόμο των Ρώσων τσάρων. Μόνο το ιδεολογικό του προσωπείο διέφερε. Το 1945, στον σιδηροδρομικό σταθμό του Βερολίνου, την παραμονή της διάσκεψης του Πότσταμ, ο πρεσβευτής των ΗΠΑ στη Σοβιετική Ένωση Άβερελ Χάρριμαν ρώτησε τον Στάλιν πώς ένιωθε ως νικητής που έφτανε στην πρωτεύουσα του νικημένου εχθρού του. Ο Στάλιν απάντησε: «Ο τσάρος Αλέξανδρος έφτασε μέχρι και το Παρίσι».²⁷ Θα λέγαμε όμως ότι ο Στάλιν ξεπέρασε τους τσάρους. Η σοβιετική αυτοκρατορία επέκτεινε τη σφαίρα επιρροής της, συμπεριέλαβε τεράστιες περιοχές της Ευρώπης και της Ασίας και μετεξελίχθηκε στη μία από τις δύο παγκόσμιες υπερδυνάμεις.

Άραγε τη νύχτα της 28ης Φεβρουαρίου ο Στάλιν, αφού είδε τους καλεσμένους του για τελευταία φορά στη ζωή του, θυμήθηκε τους θριάμβους του; Μεταφέρθηκε νοερά σε αλλοτινούς καιρούς – στα παιδικά και στα νεανικά του χρόνια, στην επανάσταση; Η ζωή του, όπως οι ζωές των επαναστατών συντρόφων του, διαιρούνταν σαφώς σε δύο μέρη – το πριν και το μετά την επανάσταση. Ενωσιολογικά και χρονολογικά, καθεμία από αυτές τις περιόδους ήταν η μισή ζωή του. Τα πρώτα τριάντα οκτώ από τα εβδομήντα τέσσερα χρόνια του τα έζησε πριν την επανάσταση, και τα είκοσι από αυτά τα πέρασε καταβάλλοντας εργώδεις προσπάθειες για την πραγματοποίησή της.

ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ο Στάλιν, σύμφωνα με την επίσημη σοβιετική βιογραφία του, γεννήθηκε το 1879. Στην πραγματικότητα ο Ιόσεμπ Τζουγκασβίλι (το βαφτιστικό του) γεννήθηκε έναν χρόνο νωρίτερα. Ο Στάλιν γνώριζε φυσικά πότε και πού γεννήθηκε – στη μικρή πόλη Γκόρι της Γεωργίας, σε μια μακρινή γωνιά της αχανούς Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Ένα εκκλησιαστικό μητρώο από το Γκόρι (το οποίο είχε ο Στάλιν στο προσωπικό του αρχείο) παρέχει την ακριβή ημερομηνία: 6 Δεκεμβρίου 1878. Αυτή την ημερομηνία τη συναντούμε και σε άλλα έγγραφα, όπως το απολυτήριό του από τη Θεολογική Σχολή Γκόρι. Σε ένα έντυπο που συμπληρώθηκε το 1920, αναφέρεται και πάλι ως χρονολογία γέννησής του το 1878. Όμως κάποια στιγμή άρχισε να εμφανίζεται σε έγγραφα που συμπλήρωναν οι διάφοροι βοηθοί του η χρονολογία 1879, και αυτήν αναφέρουν όλες οι εγκυκλοπαίδειες και άλλες πηγές παραπομπών. Όταν ο Στάλιν παγίωσε την εξουσία του, οργανώθηκε ένας μεγάλος εορτασμός προς τιμήν του, για τα πεντηκοστά γενέθλιά του, στις 21 Δεκεμβρίου 1929. Σύγχυση υπήρξε όχι μόνο αναφορικά με τη χρονολογία γέννησής του, αλλά και με τη μέρα, η οποία θεωρούνταν η 9η Δεκεμβρίου (παλιό ημερολόγιο) αντί της 6ης Δεκεμβρίου. Την ανακρίβεια αυτή την εντόπισαν οι ιστορικοί μόλις το 1990.¹ Ακόμη δεν έχει εξηγηθεί αυτή η διαφοροποίηση. Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο: Τη δεκαετία του 1920 ο Στάλιν αποφάσισε να γίνει έναν χρόνο νεότερος. Και έγινε.

Έχουν κυκλοφορήσει διάφοροι μύθοι γύρω από την καταγωγή του Στάλιν. Οι κατά καιρούς διαδόσεις προς άγραν εντυπώσεων ήθελαν τον Ιόσεμπ (που αργότερα έγινε Ιόσιφ, όταν η γλώσσα των συναναστροφών του άρχισε να είναι πρωτίστως η ρωσική) νόθο γιο ευκατάστατου έμπορου, εργοστασιάρχη, πρίγκιπα, ακόμη και του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Γ', με αφορμή το υποτιθέμενο γεγονός ότι η μητέρα του είχε υπάρξει υπηρέτρια του αυτοκράτορα κατά

τη διάρκεια επίσκεψής του στην Τιφλίδα. Τα ιστορικά τεκμήρια παραπέμπουν σε μια πιο πεζή καταγωγή. Ο Ιόσεμπ ήταν γόνος ταπεινής οικογένειας από τη Γεωργία. Η μητέρα του, η Εκατερίνε ή Κέκε (Γεκατερίνα στα ρωσικά) Γκελάτζε, κόρη δουλοπάροικων, γεννήθηκε το 1856. Το 1864, μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας, η οικογένειά της μετακόμισε στο Γκόρι, όπου και την πάντρεψαν, σε ηλικία δεκαοκτώ ετών, με τον τσαγκάρη Μπεσαρίον ή Μπέσο (Βισαριόν στα ρωσικά) Τζουγκασβίλι, έξι χρόνια μεγαλύτερό της. Τα δύο πρώτα παιδιά τους πέθαναν σε βρεφική ηλικία· ο Ιόσεμπ (Σόσο) ήταν το τρίτο.²

Λιγιστά τεκμήρια σώζονται από τη νεανική ηλικία του Στάλιν. Η κύρια πηγή γνώσης μας είναι βιογραφίες που γράφτηκαν αφού είχε φτάσει στον κολοφώνα της εξουσίας. Ακόμη και ο επιπόλαιος αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι αυτοί οι βιογράφοι γράφουν για τα παιδικά και νεανικά χρόνια ενός μελλοντικού δικτάτορα, όχι του Ιόσεμπ Τζουγκασβίλι. Αυτό το παράδοξο μεγεθύνει την τάση που χαρακτηρίζει γενικά τις βιογραφίες προς επιλεκτικές υπερβολές και σκόπιμες παραλείψεις. Ο κάθε συγγραφέας, ανάλογα και με τις πολιτικές του πεποιθήσεις, δίνει έμφαση είτε στις αρετές και στις ηγετικές ικανότητες του Ιόσεμπ, είτε στην έμφυτη βαναυσότητα και στις ψυχικές ανωμαλίες του. Όπως ωστόσο έχει δείξει ο Ρόναλντ Γκρίγκορ Σούνου, οι απόπειρες εντοπισμού του μελλοντικού δικτάτορα στον Ιόσεμπ Τζουγκασβίλι ως παιδί δεν μπορεί παρά να έχουν εξαιρετικά αμφισβητήσιμα αποτελέσματα.

Είναι διαδεδομένη η άποψη ότι ο Ιόσεμπ είχε δύσκολα παιδικά χρόνια. Οι βρισιές και το ξύλο από τον μεθύστακα πατέρα του καθώς και οι υλικές στερήσεις υποτίθεται ότι δηλητηρίασαν τη ζωή του αγοριού και το έκαναν άσπλαγχο κι εκδικητικό. Πλήθος στοιχείων όμως παραπέμπουν σε μια πολύ διαφορετική εικόνα. Από πολλές απόψεις η παιδική ηλικία του Στάλιν υπήρξε συνηθισμένη, και μάλιστα, θα μπορούσαμε να πούμε, άνετη. Σύμφωνα με αρκετές πηγές, ο πατέρας του όχι μόνο ήταν επιδέξιος τσαγκάρης, αλλά μπορούσε και να διαβάξει γεωργιανά και να κουβεντιάζει σε αρκετές γλώσσες, συμπεριλαμβανομένων των ρωσικών. Η μητέρα του είχε λάβει κάποια σχολική εκπαίδευση με κατ' οίκον μαθήματα και επίσης μπορούσε να διαβάξει και να γράφει γεωργιανά. Δεδομένου του χαμηλού ποσοστού εγγράμματων στη Γεωργία εκείνη την εποχή, η οικογένεια πρέπει να βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση. Φαίνεται πως τα πρώτα χρόνια του Ιόσεμπ ο Μπεσαρίον Τζουγκασβίλι ήταν αρκετά επιτυχημένος επαγγελματικά και εξασφάλιζε στην οικογένειά του μια άνετη ζωή.³

Αργότερα, αφότου ο Μπεσαρίον άρχισε να πίνει πολύ και εν συνεχεία εγκατέλειψε τη σύζυγο και το παιδί του, το βάρος της ανατροφής του Ιόσεμπ έπεσε αποκλειστικά στους ώμους της μητέρας του. Η Εκατερίνε ήταν μια δυναμική, πολύ εργατική γυναίκα, η οποία στην αρχή έκανε διάφορες δουλειές κι έπειτα κατάφερε να μάθει την τέχνη της μοδίστρας. Ο Σόσο, όντας μοναχο-

παιδί (μια συνθήκη της ζωής του που έμελλε να αποδειχτεί σημαντική), δεν ήταν, αντίθετα με τους συνομήλικούς του, αναγκασμένος να εργάζεται, οπότε μπορούσε να πηγαίνει σχολείο. Σε μια επιστολή του 1950 με την οποία ένας παιδικός φίλος του ζητάει σαν χάρη μια ακρόαση, διαβάζουμε τα εξής: «Το 1894, όταν αποφοίτησες από τη θεολογική σχολή, εγώ αποφοίτησα από τη Δημοτική Σχολή Γκόρι. Την ίδια χρονιά έγινες δεκτός στο Θεολογικό Διδασκαλείο Τμπιλίσι, αλλά εγώ δεν μπόρεσα να συνεχίσω τις σπουδές μου γιατί ο πατέρας μου είχε 8 παιδιά κι έπρεπε να τον βοηθήσουμε, αφού ήμασταν φτωχοί».⁴ Η μητέρα του Ιόσεμπ ονειρευόταν ο γιος της να ανέλθει κοινωνικά και να γίνει ιερέας, κι εργάστηκε με πείσμα για να πραγματοποιήσει αυτό το όνειρο, ενώ έκανε ό,τι μπορούσε για να του παράσχει την απαραίτητη μόρφωση. Όλα αυτά μάλλον δε συνηγορούν υπέρ της ιδέας μιας παιδικής ηλικίας γεμάτης φτώχεια και θλίψη.

Ασφαλώς υπήρχαν συγκρούσεις στην οικογένεια, και ο μεθυσμένος Μπεσαρίον άφηγε λάσκα τις γροθιές του. Απ' ό,τι φαίνεται, ο Σόσο έτρωγε ξύλο και από τους δύο γονείς του. Όπως ωστόσο επισημαίνει ορθά ο Σούνου, τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ανεπαρκή είτε για να κρίνουμε αν η βία στην οικογένεια Τζουγκασβίλι ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο στη συγκεκριμένη τοπική κοινωνία τη συγκεκριμένη εποχή, είτε για να εκτιμήσουμε τις επιπτώσεις της στην αντίληψη του Σόσο για τον κόσμο.⁵ Φαίνεται πως τα παιδικά και τα εφηβικά χρόνια του Στάλιν ήταν συνηθισμένα στο πλαίσιο του περιβάλλοντος από το οποίο καταγόταν – ο κόσμος των οικονομικά αδύναμων, αλλά όχι άπορων, τεχνιτών και μικρεμπόρων σε μια μικρή πόλη στις παρυφές της αυτοκρατορίας. Σε αυτό τον κόσμο τα τραχιά ήθη συνυπήρχαν με παραδόσεις αλληλοβοήθειας ανάμεσα στους γείτονες, και περίοδοι σχετικής ευημερίας εναλλάσσονταν με περιόδους ανέχειας. Τα παιδιά γνώριζαν την αυστηρότητα και τη σκληρότητα, αλλά και την τρυφερότητα και το χαίδεμα. Ο Σόσο Τζουγκασβίλι βίωσε τα καλά και τα κακά –τη βαναυσότητα του πατέρα του και την άπειρη στοργή της μητέρας του– σε σχετικά ίση αναλογία. Οι οικονομικές δυσκολίες της οικογένειας, που ξεκίνησαν τον καιρό που ο Σόσο πήγαινε σχολείο, μειώθηκαν χάρη στη βοήθεια φίλων και συγγενών. Όταν ο Ιόσεμπ φοιτούσε στην τοπική θεολογική σχολή και αργότερα στο διδασκαλείο στην Τιφλίδα, λάμβανε βοήθεια από το κράτος κι επωφελήθηκε από τη μεσολάβηση ανθρώπων με επιρροή, οι οποίοι ήταν ευνοϊκά διακείμενοι απέναντί του. Μητέρα και γιος, παρά την ταπεινή οικονομική θέση τους, ήταν πλήρως αποδεκτοί στη μικρή τους κοινότητα.

Πολλά χρόνια αργότερα ο Στάλιν είπε σε συνέντευξή του: «Οι γονείς μου δεν ήταν μορφωμένοι, αλλά δε με κακομεταχειρίστηκαν με κανέναν τρόπο».⁶ Πιθανόν να μην ήθελε να πει την αλήθεια ή να απωθούσε δυσάρεστες παιδικές

αναμνήσεις. Δε διαθέτουμε πολλά στοιχεία σχετικά με τα συναισθήματα του Στάλιν προς τον πατέρα του, ο οποίος πέθανε νέος. Όλα δείχνουν πάντως ότι ένιωθε βαθιά στοργή για τη μητέρα του. Οι επιστολές που της έστειλε τα μετέπειτα χρόνια περιέχουν φράσεις όπως οι εξής: «Γεια σου, αγαπημένη μαμά! Πώς περνάς, πώς αισθάνεσαι; Δεν έχω λάβει γράμμα σου εδώ και πολύ καιρό – πρέπει να μου έχεις θυμώσει, αλλά τι να κάνω; Είμαι πραγματικά πολύ απασχολημένος» και «Σε χαιρετώ, αγαπητή μητέρα! Σου στέλνω ένα σάλι, ένα παλτό και φάρμακα. Δείξε τα φάρμακα στον γιατρό σου προτού τα πάρεις, γιατί πρέπει να καθορίσει γιατρός τη δοσολογία». ⁷ Η Κέκε, παρά τη ραγδαία ανέλιξη του γιου της, παρέμεινε στη Γεωργία, απολαμβάνοντας τον σεβασμό του κόσμου και μια άνετη ζωή. Ο Στάλιν δεν παρευρέθηκε στην κηδεία της το 1937. Καθ' όλη τη διάρκεια εκείνης της χρονιάς, με τον Μεγάλο Τρόμο να φτάνει στο αποκορύφωμά του, δεν έφυγε καθόλου από τη Μόσχα. Σώζεται η αφιέρωση που έγραψε για το αναμνηστικό στεφάνι, στα γεωργιανά και στα ρωσικά: «Στην πολυαγαπημένη μου μητέρα, ο γιος της Ιόσεμπ Τζουγκασβίλι (Στάλιν)». ⁸

Ο Στάλιν της χρωστούσε μεγάλη ευγνωμοσύνη. Η Κέκε είχε εργαστεί σκληρά για να προστατεύσει τον γιο της από την ανέχεια και για να του δώσει τη δυνατότητα να μορφωθεί, και τον είχε φροντίσει αναρίθμητες φορές όταν ήταν άρρωστος, μεταξύ άλλων και από ευλογιά, που του άφησε μόνιμα σημάδια στο πρόσωπο. Ο Σόσο υπέστη επίσης ένα παιδικό ατύχημα που, εξαιτίας και της ανεπαρκούς ιατρικής φροντίδας, του άφησε σοβαρή αναπηρία στο αριστερό χέρι. Οι αρθρώσεις παρέμειναν ατροφικές σε όλη την υπόλοιπη ζωή του και το χέρι δε λειτούργησε ποτέ κανονικά. Είχε κι ένα άλλο φυσικό ελάττωμα, εκ γενετής – δύο δάχτυλα στο αριστερό του πόδι ήταν ενωμένα. Είναι απίθανο αυτά τα κουσούρια να πέρασαν απαρατήρητα από τα άλλα, συχνά ανελήητα στα πειράγματά τους, αγόρια με τα οποία θα έκανε παρέα ως παιδί. Ωστόσο ο Σόσο δεν ήταν κανένας απόβλητος της κοινωνίας. Συμμετείχε ισότιμα στις παρέες των συνομηλίκων του και σε όλα τα παιχνίδια τους. Είχε εξαιρετική μνήμη, ένα πάντοτε σεβαστό προσόν. Δε φαίνεται να ευσταθεί η άποψη ότι μια δύσκολη παιδική ηλικία φύτεψε στον Ιόσεμπ Τζουγκασβίλι τον σπόρο της βαναυσότητας που επέδειξε ο Ιωσήφ Στάλιν. Επίσης τα παιδικά του χρόνια δε μας παρέχουν κάποια σαφή ένδειξη γύρω από το τι τον ώθησε να γίνει επαναστάτης.

Ο αποτυχημένος σπουδαστής

Η μητέρα του Ιόσεμπ, η οποία έκανε ό,τι μπορούσε με την ελπίδα ο γιος της να υπερβεί τους περιορισμούς της κοινωνικής του θέσης, δεν ήταν η μόνη που παρατήρησε τις ιδιαίτερες διανοητικές του ικανότητες. Όταν ήρθε η ώρα να

πάει ο γιος της στο σχολείο, η Κέκε ήταν σε θέση να πείσει ανθρώπους που τον συμπαθούσαν και πίστευαν ότι θα μπορούσε να επωφεληθεί από τις κατάλληλες εκπαιδευτικές ευκαιρίες να προσφέρουν τη βοήθειά τους. Η φιλοδοξία της ο Ιόσεμπ να γίνει κληρικός ταίριαζε απόλυτα στην περίσταση. Οι άνθρωποι που τον συμπαθούσαν ήταν η οικογένεια ενός ιερέα ονόματι Χριστόφορ Τσερχβιάνι, στο σπίτι της οποίας οι Τζουγκασβίλι νοίκιαζαν ένα δωμάτιο. Αυτοί βοήθησαν τον Σόσο να γίνει δεκτός στη Θεολογική Σχολή Γκόρι. Επιπλέον τα παιδιά των Τσερχβιάνι τον δίδαξαν ρωσικά, τη γλώσσα διδασκαλίας. Αυτά τα μαθήματα γλώσσας έδωσαν στον Σόσο τη δυνατότητα να ενταχθεί αμέσως στην ανώτερη προπαρασκευαστική τάξη της σχολής – αναμφίβολα ένα ορόσημο στη ζωή του μελλοντικού ηγέτη. Ο δεκάχρονος Σόσο πραγματοποίησε έτσι ένα σημαντικό βήμα ένταξής του στον ρωσόφωνο κόσμο.

Ο Ιόσεμπ πέρασε σχεδόν έξι χρόνια, από το 1888 έως το 1894, στη Θεολογική Σχολή Γκόρι, μια περίοδο κατά την οποία συνέβησαν δραματικές εξελίξεις στην οικογένεια Τζουγκασβίλι. Μετά από πολλές ενδοοικογενειακές συγκρούσεις ο Μπεσαρίον έφυγε από το Γκόρι, στερώντας από τη σύζυγο και τον γιο του τα προς το ζην και θέτοντας σε κίνδυνο τη συνέχιση της φοίτησης του Σόσο στο σχολείο. Η Κέκε κατάφερε να εξασφαλίσει βοήθεια, κάτι στο οποίο σίγουρα τη διευκόλυναν οι σχολικές επιτυχίες του γιου της. Ο Σόσο ήταν υπόδειγμα μαθητή κι έλαβε ακόμη και επίδομα. Η μητέρα φρόντιζε ο γιος της να μην αισθάνεται με κανέναν τρόπο κατώτερος από τους συμμαθητές του και να είναι καλοντυμένος και με τα σωστά ρούχα ανάλογα με τον καιρό. Σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες, ο Σόσο διακρινόταν για την επιμέλεια και την εργατικότητά του στο σχολείο. Απέκτησε τη φήμη εξαιρετικού αναγνώστη προσευχών και τραγουδιστή στην εκκλησιαστική χορωδία, και τα πήγαινε καλά με τους δασκάλους. Ο Ρώσος δάσκαλος που τα παιδιά αποκαλούσαν πίσω από την πλάτη του «ο χωροφύλακας» έκανε τον Σόσο βοηθό του, υπεύθυνο για τη διανομή βιβλίων.⁹ Πολλές δεκαετίες αργότερα, το 1949, ένας άλλος πρώην δάσκαλος στη σχολή, ο Σ.Β. Μαλινόφσκι, έκανε το τολμηρό βήμα να επικοινωνήσει με τον πρώην μαθητή του. «Στα γεράματά μου» έγραφε «είμαι υπερήφανος που οι ταπεινές προσπάθειές μου συνέβαλαν στη μόρφωσή σου». Ο Μαλινόφσκι ζητούσε να του καταβληθεί σύνταξη, «ώστε στο λυκόφως του βίου μου να μπορώ να καλύπτω τις βασικές μου ανάγκες και να πεθάνω ευτυχής, γνωρίζοντας ότι ο Μεγάλος Μαθητής μου δε με εγκατέλειψε στην ένδεια».¹⁰ Υπάρχουν στοιχεία ότι η επιστολή αυτή έφτασε στα χέρια του Στάλιν, αλλά δεν είναι σαφές αν τελικά χορηγήθηκε κάποιο βοήθημα.

Ο Ιόσεμπ αποφοίτησε τον Μάιο του 1894. Στο απολυτήριό του αναφέρονται τα μαθήματα που παρακολούθησε και οι βαθμοί του. Πήρε «άριστα» στη διαγωγή καθώς και στην ιερή ιστορία, στην ορθόδοξη κατήχηση, στη λειτουργική

και στο εκκλησιαστικό τυπικό, στη ρωσική και στην εκκλησιαστική σλαβονική, στη γεωργιανή, στη γεωγραφία, στην καλλιγραφία και στην ψαλτική. Στα ελληνικά και την αριθμητική, τους δύο τομείς στους οποίους είχε τις χαμηλότερες επιδόσεις, κατάφερε να πάρει βαθμό «πολύ καλά». Χάρη στην επιτυχία του, προτάθηκε για εισαγωγή σε ένα θεολογικό διδασκαλείο.¹¹ Στη σχολή στο Γκόρι ο Σόσο, παρά το στενό φάσμα των γνωστικών αντικειμένων, απέκτησε πολλές δεξιότητες και γνώσεις και πάθος για το διάβασμα. Ακόμη πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι έμαθε καλά ρωσικά. Αναμνήσεις που αναφέρονται σε αυτή την περίοδό του στο σχολείο σχηματίζουν την εικόνα ενός δραστήριου παιδιού με ηγετικές βλέψεις, βλέψεις που αναμφίβολα συνδέονταν με τη θέση του ως κορυφαίου μαθητή. Ο Στάλιν φαίνεται να διατηρούσε ευχάριστες και τρυφερές αναμνήσεις από εκείνα τα χρόνια. Πολλές δεκαετίες αργότερα δεν είχε ξεχάσει τους σχολικούς του φίλους, και μάλιστα προσπαθούσε να τους βοηθήσει. Τον Μάιο του 1944, σε ηλικία εξήντα πέντε ετών, έγραψε: «1) Στον φίλο μου Πέτια – 40.000, 2) 30.000 ρούβλια στον Γκρίσα, 3) 30.000 ρούβλια στον Ντζεράντζε» και «Γκρίσα! Δέξου αυτό το μικρό δώρο από εμένα. [...] Δικός σου, Σόσο».¹² Αυτά τα έγγραφα, γραμμένα στα γεωργιανά, μαρτυρούν τα ξεσπάσματα νοσταλγίας ενός ηλικιωμένου άντρα για την εφηβεία του.

Υπάρχουν ασαφείς και ασυνεπείς περιγραφές από συγγραφείς απομνημονευμάτων που υποστηρίζουν ότι ο ατίθασος χαρακτήρας του Ιόσεμπ Τζουγκασβίλι και η ρήξη του με τη θρησκεία εκδηλώθηκαν την περίοδο του Γκόρι. Ο Λεβ Τρότσκι, ένας από τους πρώτους βιογράφους του Στάλιν (και σίγουρα όχι ο πλέον αμερόληπτος), υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα ότι οι πρώην συμμαθητές του Στάλιν συγχέουν την περίοδο του Γκόρι με γεγονότα που συνέβησαν αργότερα, στην Τιφλίδα.¹³ Η καλύτερη απόδειξη για την υποδειγματική συμπεριφορά του μαθητή Σόσο και τη νομοταγή στάση του είναι η υψηλότερη αξιολόγησή του στο απολυτήριο από τη σχολή, καθώς και το γεγονός ότι προτάθηκε για εισαγωγή σε διδασκαλείο.

Τον Σεπτέμβριο του 1894 ο νεαρός Τζουγκασβίλι, αφού πέρασε τις εισαγωγικές εξετάσεις, εγγράφηκε στο Θεολογικό Διδασκαλείο Τιφλίδας. Η Εκκατερίνη και ο γιος της είχαν καλή τύχη και εδώ. Το διδασκαλείο ενδιαφερόταν πρωτίστως για σπουδαστές από οικογένειες ιερωμένων κι επέβαλλε δίδακτρα στους υπόλοιπους. Όμως ο Ιόσεμπ, χάρη στις ικανότητές του και στη μεσολάβηση φίλων και συγγενών, απέκτησε δωρεάν δωμάτιο και γεύματα στο εστιατόριο του διδασκαλείου. Έπρεπε να πληρώνει μόνο για τα μαθήματα και τον ιματισμό του.¹⁴ Μήπως το φιλόδοξο αγόρι το εξέλαβε αυτό ως εξευτελιστική ελεημοσύνη προς έναν «φτωχό συγγενή»; Ίσως. Εξίσου πιθανό είναι όμως να θεώρησε αυτή την υποτροφία σε είδος αναγνώριση των επιτευγμάτων του.

Ο Στάλιν πέρασε πάνω από τεσσεράμισι χρόνια στο διδασκαλείο στην Τι-

φλίδα, από το φθινόπωρο του 1894 έως τον Μάιο του 1899. Η μετακόμιση σε μια μεγάλη πόλη αναμφίβολα συνοδεύτηκε από κάποιο άγχος. Πάντως ο Ιόσεμπ δεν πήγε στην Τιφλίδα μόνος του, αλλά μαζί με φίλους και γνωστούς από τη Θεολογική Σχολή Γκόρι. Και φαίνεται πως βρήκε τα μαθήματα σχετικά εύκολα. Κατατάχθηκε όγδοος στην τάξη του την πρώτη χρονιά, και πέμπτος την επόμενη. Η διαγωγή του αξιολογήθηκε ως «κοσμιοτάτη».¹⁵

Ωστόσο πίσω από αυτό το προσωπίο του φερέλπιδος νέου ελλόχευε μια αυξανόμενη δυσαρέσκεια και μια τάση απειθαρχίας. Δεν υπάρχει συγκεκριμένη στιγμή που να σηματοδοτεί την παρέκκλισή του από την πορεία του νομοταγούς και ευπροσάρμοστου σπουδαστή, όμως διαθέτουμε δύο ευρέως γνωστά τεκμήρια που μαρτυρούν τις ανυπόφορες συνθήκες ζωής στο διδασκαλείο. Η πρώτη τέτοια μαρτυρία ανήκει στον ίδιο τον Στάλιν. Το 1931, σε συνέντευξη με τον Γερμανό συγγραφέα Εμίλ Λούντβιχ, περιέγραψε τον ρόλο του διδασκαλείου στη στροφή του προς την επαναστατική δράση:

Θέλοντας να εκφράσω τη διαμαρτυρία μου ενάντια στο αποτρόπαιο καθεστώς και στις ιησουίτικες μεθόδους που επικρατούσαν στο διδασκαλείο, ήμουν διατεθειμένος να γίνω, και πράγματι έγινα, επαναστάτης, θιασώτης του μαρξισμού ως αληθινά επαναστατικής διδασκαλίας. [...] Για παράδειγμα, η κατασκοπεία στη φοιτητική εστία. Στις εννέα ακριβώς χτυπάει το κουδούνι για το πρωινό τσάι, πηγαίνουμε στην τραπεζαρία, κι όταν επιστρέφουμε στα δωμάτιά μας διαπιστώνουμε ότι εν τω μεταξύ έχει διεξαχθεί έρευνα και ότι έχουν ψάξει εξονυχιστικά τα μπαούλα μας.¹⁶

Αυτή η περιγραφή συμπληρώνεται από μια πασίγνωστη μαρτυρία ενός συμμαθητή του Στάλιν:

Μας οδήγησαν σε ένα τετραώροφο κτίριο και μας εγκατέστησαν σε τεράστιους κοιτώνες, 20-30 άτομα στον καθένα. [...] Η ζωή στο θεολογικό διδασκαλείο ήταν σκέτη μονοτονία και ρουτίνα. Σηκωνόμασταν στις επτά το πρωί. Πρώτα μας εξανάγκαζαν να προσευχηθούμε, έπειτα παίρναμε τσάι, και μόλις χτυπούσε το κουδούνι πηγαίναμε για μάθημα. [...] Τα μαθήματα κρατούσαν, με διαλείμματα, μέχρι τις δύο. Στις τρεις τρώγαμε μεσημεριανό. Στις πέντε γινόταν προσκλητήριο, μετά από το οποίο δεν επιτρεπόταν να βγούμε από το κτίριο. Νιώθαμε φυλακισμένοι. Μετά μας πήγαιναν στον εσπερινό, στις οκτώ παίρναμε τσάι, ύστερα κάθε τάξη πήγαινε στον κοιτώνα της για να κάνει τις εργασίες που είχαν παραγγείλει οι καθηγητές· και, τέλος, στις δέκα έσβηναν τα φώτα και πέφταμε για ύπνο.¹⁷

